

De blauwe schuit

Jacob van Oestvoren

Editie Herman Pleij

bron

Jacob van Oestvoren, *De blauwe schuit* (ed. Herman Pleij). Dick Coutinho, Muiderberg 1979

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/oest001hple01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Inleiding 1

Waarom zou je een middelnederlandse tekst lezen? De taal is nauwelijks te begrijpen. Je moet veel moeite doen om de vormen te herkennen. En heb je je daar doorheen geworsteld, wat houd je dan over? Jongensboekachtige verhaaltjes over ridders en jonkvrouwen, soms wel grappig. Of avonturen van nonnen en monniken, met de duivel of met elkaar. En kluchten, waarin door zeer onnozele typen gescholden en gevreeën wordt, op grond van kinderachtige streken die ze elkaar leveren. Maar daar is het wel mee bekeken, wanneer we verder de enorme verzameling belering op rijm, over zonden, deugden, de natuur, buiten beschouwing laten. Toch niet echt serieus te nemen, tenminste als je ervan uitgaat dat het lezen van literatuur iets te maken moet hebben met de werkelijkheid die je zelf ervaart of die je jezelf toewent.

Dat wordt moeilijk met zo'n middeleeuwse tekst. Je kunt natuurlijk proberen om het mooi te vinden, of ontroerend, romantisch misschien bij de gedachte dat je zelf zo'n ridder zou kunnen zijn. Maar dat gebeurt betrekkelijk weinig. Bijna niemand leest middeleeuwse teksten of wat erover geschreven wordt, behalve als het moet, op school of wanneer je Nederlands studeert. Het is hoogstens wel eens komisch, middelnederlands, je schiet soms in de lach, zoals je ook om Zuidafrikaans kunt lachen als je het hoort spreken. Maar dat slaat natuurlijk nergens op.

Je kunt ook proberen om iets anders te doen met een middelnederlandse tekst. Als je hem mooi vindt of ontroerend, dan is dat meegenomen, maar dat moet de lezer verder zelf weten. Je kunt je bijvoorbeeld afvragen wat zo'n tekst betekend heeft. Er moet immers een tijd geweest zijn dat zo'n tekst gelezen werd (in de middeleeuwen vaak beluisterd) door een publiek dat er wel wat in zag, dingen die te maken hadden met hun eigen werkelijkheid. Literatuur heeft invloed op wat je denkt en doet. Dat weten ze in bepaalde landen ook heel goed, anders zouden ze geen boeken verbieden en schrijvers in concentratiekampen zetten. Die opiniërende functie van literatuur slaat niet alleen op zwaarmoedige romans of verheven gedichten, ook eenvoudig verstrooiingswerk kan van alles aanrichten bij mensen die dat lezen. En dan bijvoorbeeld om meer gaan vragen. Omdat ze bevestigd vinden wat ze ongeveer al dachten. Of omdat ze hardop kunnen

lachen om wat hun heimelijk dwars zit. Of omdat ze weg kunnen dromen in werelden die jammer genoeg niet op de hunne lijken.

Om kort te gaan, literatuur heeft een maatschappelijke functie. Verzonnen verhalen, verzonnen situaties maken indruk, tenminste afhankelijk van de manier waarop ze verteld worden en de aansluiting die ze weten te vinden bij een bepaald publiek. Vanuit die hoek kun je literatuur bestuderen: hoe kwam een bepaalde tekst aan bij een bepaald publiek, wat zagen ze erin en wat deden ze ermee? Wanneer je nu een middelnederlandse tekst neemt, moet dat betekenen dat je je gaat verdiepen in de historische situatie waarin die tekst thuis hoort. En je kunt dan proberen om vast te stellen welke bijdrage die tekst heeft geleverd aan de ideeënwereld, die een bepaald gezicht heeft gegeven aan de tijd waarin die tekst beleefd werd. Omgekeerd kun je die tijd ook leren kennen door de interpretatie die zo'n tekst daaraan geeft, ten behoeve van de ene groep en ten koste van de andere, al is dat laatste lang niet altijd uitgesproken aanwezig. Het is een wisselwerking, waarbij een tekst opvattingen over een wereld weerspiegelt die hij tegelijk helpt ontwikkelen of tegenhouden.

Wanneer je dit onderneemt, betekent dat een heleboel werk. En weer kun je je afvragen waarom je dat zou doen. Als je teksten leest en bestudeert in historisch perspectief, dan bestaat kennelijk de veronderstelling dat het belangrijk zou zijn, misschien wel noodzakelijk om dat historisch veranderingsproces te leren kennen. En dan ook vanuit de rol die literaire teksten daarbij gespeeld hebben. Dat historisch veranderingsproces heeft het heden opgeleverd waarin wij nu leven.

Maar het gaat steeds door, gestuurd door de veranderende opvattingen die wij ontwikkelen over een wereld die we ons wensen. Om die invloed te kunnen uitoefenen, moeten we kennis nemen van dat proces. Dat maakt ons bewust van hoe veranderingen tot stand kwamen, en bijgevolg van hoe verdere of andere veranderingen in de toekomst tot stand zouden kunnen komen. Je kunt dus juist door met het verleden bezig te zijn, actief in je eigen wereld van nu en straks opereren.

Bezig zijn met het analyseren van de functie die een middelnederlandse tekst in een veranderende wereld gehad heeft, kan betekenen dat je zelf op onderzoek uitgaat, maar ook dat je kennis neemt van de resultaten van zo'n onderzoek. Dat laatste zou dan op z'n minst moeten aktiveren tot eigen gedachten. Dit boekje gaat ervan uit dat je de kans moet krijgen, en dus de hulpmiddelen, om zelf de resultaten van zo'n tekstbehandeling in functionele zin verder uit te werken, te weerleggen, te preciseren of toe te passen op vergelijkbare teksten. Want die resultaten zijn nog lang niet rond, soms zijn het niet meer dan veronderstellingen die naarvoren gebracht worden.

Als uitgangspunt is een tekst gekozen, die een ingrijpende functie gehad lijkt te hebben bij de opbouw, begeleiding en regulering van een nieuwe vorm van samenleven die zich in de loop van de middeleeuwen ontwikkelde onder de burgerij in de steden. Vast staat dat hij thuis hoort in de 15de eeuw, en dat hij bestemd was voor opvoeringen tijdens middeleeuwse volksfeesten, in het bijzonder de vastelavondviering (nu meer bekend als carnaval).

Dat is dan eens een andere tekst dan het bekende rijtje dat de gemiddelde Nederlander zich misschien nog vaag van school herinnert, zoals de *Beatrijs*, *Karel ende Elegast*, *Reynaert* en de *Elckerlijc*. Juist in die late middeleeuwen is een groot aantal teksten aan te wijzen die een breed burgerlijk publiek bereikt hebben, vaak in de situaties van de vele volksfeesten. Ze zijn nauwelijks bekend, of soms helemaal niet, omdat ze naar opvattingen van onze tijd op het eerste gezicht platvloers zijn, vol kinderachtige grappen over sex en stront, en bovendien erg moeilijk met al hun woordspelingen en hun aan vrij specifieke tijd en plaats gebonden humor.

Toch is de vrolijkheid in dit soort teksten allesbehalve vrijblijvend. We zullen zien dat ze gehanteerd werden door een belangengroep, die van de gezeten burgerij, om hun materiële welzijn te beschermen en te bevorderen, vooral door de verworven positie ideologisch te rechtvaardigen. En dat maakt deze teksten binnen de gekozen doelstelling belangrijk genoeg om eens een ander literair gezicht van de middeleeuwen te laten zien, ogenschijnlijk alleen maar vrolijk maar in wezen zeer maatschappij-gericht.

Het gaat in de bijna 300 regels op rijm om de voorstelling van een zogenaamd gilde van de Blauwe Schuit. In de vorm van een soort statuten worden allerlei typen uit de laatmiddeleeuwse samenleving uitgenodigd om te komen brassen en vrijen. Verlopen adel, verwende rijkeluiszoontjes, vraatzuchtige monniken, geile nonnen en nog veel meer worden aangespoord om het gilde luister bij te zetten. En dat gebeurt allemaal ter gelegenheid van de vastelavondviering. Dat gilde met haar vrolijke leden is een verbeelding, die opgevoerd werd door de feestvierders zelf die in vermomming de geïnviteerde leden voorstellen, lallend en wel. En ze rijden hun schuit op wielen weg uit de geordende samenleving. Aldus werd die samenleving in opbouw bevrijd van elementen die niet aan haar eisen konden voldoen. Het zijn dwazen die door gebrek aan verstand zich niet of niet meer materieel kunnen handhaven.

Om tot zulke uitspraken te komen, wordt eerst wat verteld, en gesuggereerd, over de betekenis van de middeleeuwse carnavalsviering, de spelvormen die daarbij horen en de teksten die ervan bewaard zijn. Dat wordt toegespitst op het type waartoe onze tekst (in het vervolg

BS) behoort, dat van het spotmandement van een zogenaamd gilde dat zich zou toeleggen op buitenmaatschappelijk gedrag. Daarna worden enige punten genoemd met betrekking tot de opvattingen over de opbouw van de maatschappij in standen, opvattingen die ingrijpend gewijzigd worden door de opkomst van de burgerij. En ten slotte komt dat uit bij de rol die *BS* dan in dat proces gespeeld heeft, een verrassende rol wellicht, omdat je dat niet op voorhand van een carnavalestekst zou verwachten.

Voordat dan de eigenlijke tekst volgt, moet nog wat gezegd worden over de wijze waarop hij overgeleverd is. Dat kan wat leren over hoe hij in zijn tijd beleefd werd, maar ook later, in de 19de eeuw, wanneer het handschrift boven water komt en door verschillende geleerden onder handen genomen wordt, letterlijk. Naar de gewoonten van die tijd gebeurde dat op een manier (van het verwijderen van bladen tot het aanbrengen van veranderingen) die onze blik naar het verleden ernstig kan vertroebelen.

De tekst zelf wordt in een kritische editie gegeven. Dat betekent dat onder handhaving van de oorspronkelijke spelling een aantal ingrepen verricht is om de leesbaarheid voor nu te bevorderen. Afkortingen zijn stilzwijgend opgelost (ze leveren nergens problemen op), er is een moderne interpunctie aangebracht en samentrekkingen worden waar mogelijk gescheiden. Ook zijn de taaltekens in overeenstemming gebracht met ons huidig systeem. Evidente verschrijvingen in het handschrift zijn verbeterd, maar daarvan wordt steeds melding gemaakt in een aantekening bij de betreffende regel. Op die manier worden ook wat moeilijke woorden en zinskonstrukties verklaard, in de hoop dat ook iemand die alleen Algemeen Beschaafd Nederlands gewend is, toch in enig tempo uit de voeten kan.

Na de tekst volgt nog een detailcommentaar, op basis van de eenheden die binnen de tekst onderscheiden kunnen worden. Het geheel wordt afgesloten met een systematische literatuuropgave, die zowel verantwoordt als suggesties doet voor verder en vergelijkbaar onderzoek. Het echte slot bestaat uit een index. Dan is het uit, tenminste met het aandragen van een tekst en het materiaal dat de visie op de functie van die tekst in zijn eigen tijd moet ondersteunen. Hopelijk kan de gebruiker van dit boekje daarmee verder aan de gang. Want dat is en dat blijft wel de bedoeling.

Vastelavondviering 2

Blijkens de datering van de merkwaardige statuten op rijm van een zeker gilde van de Blauwe Schuit vond de uitvaardiging plaats ‘Opten rechten vastelavont’ (r. 282) van het jaar 1413. Daarmee wordt de tekst verbonden met de vastelavondviering, en we kunnen ons afvragen wat de plaats kan zijn die een tekst als *BS* inneemt bij zulk feestvermaak.

De middeleeuwse vastelavondviering (sinds de 17de eeuw spreekt men meer van carnaval) kon lopen van Sint Maarten (11 november) tot aan Pasen. In die periode liggen allerlei hoogtepunten, met eigen naamgeving en herkomst, die zowel naar organisatie als gebruik de kenmerken bevatten van wat zich in feite toespitst op de drie dagen voor Aswoensdag: de tijdelijke omkering van de bestaande verhoudingen in de samenleving en in elk organisme dat daarvan deel uitmaakt. Als zodanig is de vastelavond in de late middeleeuwen een verzamelaanduiding geworden voor nog in naam ten dele onderscheiden gewoonten en gebruiken, die elk afzonderlijk relaties onderhouden met de Germaanse en Klassieke overlevering alsook met ritueel en kalender van de Christelijke kerk.

Vanaf het begin van de 10de eeuw zijn er berichten bewaard over georganiseerd feestelijk gedrag in de genoemde periode, met sterk overheersende kenmerken van rolverwisseling en schertsend bedoelde overaccentuering of kontrastering van het gedrag dat bij de aangenomen rol zou behoren. Dat begint in de kloosters bij de laagstgeplaatsten, de scholieren, maar het breidt zich snel uit over kathedralen en kapittelkerken. Alle rangen binnen de kerk doen nu mee, met toenemende belangstelling en deelname van leken, in die mate dat het zwaartepunt vanaf de 13de eeuw op straat en bij de stedelijke burgerij komt te liggen. Bij die verschuiving komen uit agrarische levensvormen afkomstige lentegebruiken naarvoren, waarbij zich geïstitutionaliseerde spot voegt met organisatievormen die eigen zijn geworden aan de zich ontwikkelende stad. Die vormen komen voort uit de nieuwe stand der burgerij met een eigen moraal in opbouw. Deze moraal is nu bij de feesten in het geding: de bespottung en tijdelijke omkering van datgene wat deze moraal ambieerde en creëerde, vormde een wezenlijke bijdrage tot de opbouw en de handhaving ervan.

het kerkelijk zottenfeest

In de middeleeuwen beschouwde men de kerkelijke spotpraktijken als een voortzetting van de uitpattingen die uit de Klassieke Oudheid bekend waren onder de naam van *Saturnalia* en *Kalendae*. Inderdaad zijn er nogal wat punten van overeenkomst. Wanneer we vaststellen dat verkleedpartijen en het omkeren van de rollen centraal staan bij die feesten, dan korrespondeert dit met het tijdelijke bewind van de laagstgeplaatsten binnen de kerkelijke hiërarchie op verschillende dagen tussen Kerstmis en Nieuwjaar.

De scholieren of koorknapen kiezen op Onnozelekinderendag (28 december) een kinderbisschop, in kloosters een kinderabt. Hij werd bekleed met staf en mijter, en in processie naar het altaar geleid. Daarbij zingt men het *Magnificat*, met nadruk op de regels 'Deposuit potentes de sede: et exaltavit humiles' (hij heeft de machtigen van hun troon gezet, en de geringen heeft hij verheven). De andere koorknapen nemen plaats op de zetels der kanunniken. Vaak had zijn mijter bellen en eindigde de staf in een zotskolf. Hij zegt gebeden, wordt bewierookt en geeft de zegen. Zelf kiest hij een hofhouding, met een eigen zangmeester en kapelaan. Maar elke handeling kan een accent krijgen, soms alleen omdat het een jongetje is die haar verricht, maar

Fig. 1 Jonge vrouw met oude man, voorgesteld als een nar, door Lucas van Leiden (1520); ex: Amsterdam Rijksprentenkabinet.

ook door de wierook te vervangen door brandende schoenzolen, de liturgische teksten door obsceen gebrabbel in namaaklatijn, en te zingen met gillende falsetstem. Verder komen allerlei spelvormen voor met een sterk competitie-element, dat zo gerealiseerd werd dat de tijdelijke machthebbers altijd wonnen. Dat leverde hun geschenken op, of het voorrecht om een kerkelijke machthebber met emmers water te overgieten dan wel hem het achterwerk te ontbloten. Tot in de 17de eeuw horen we over kinderbisschop en kinderabt, maar dan bevindt het feest zich al eeuwen op straat. Hij trekt met zijn gevolg dagen rond, wordt plechtig ontvangen door de wereldlijke overheid (meestal stadsmagistraturen) en het gezelschap ontvangt wijn in ruil voor de opvoering van kluchtige spelen.

Wanneer het feest zich in de kerk verbreidt, horen we van ezelpaus of zottenbisschop. Uit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden komen de meeste berichten, soms in de vorm van een compleet feestprogramma, zoals uit Beauvais. Er is daar een processie over straat naar de kerk, waar elk onderdeel van de mis steeds met een boer beëindigd werd. Het klapstuk was dan het 'Ite, missa est', waarna de celebrant driemaal boerde, hetgeen vervolgens op deze wijze door zijn kudde geretourneerd werd. In Sint Omaars ligt omstreeks 1264 het accent op de zalving van de nieuwe bisschop, en het zingen van de mis met lange uithalen in falsetstem. De zottenabt te Viviers resideerde in 1365 tijdens een massaal drinkgelag, waar zelfs de echte bisschop hem eer moest betonen. Daarna zongen in de kerk twee groepen in een onbegrijpelijk koeterwaals tegen elkaar in, onder gejuich, gehuil, gefluit en druk gebaar van anderen. Dat ging net zolang door tot één der partijen het opgaf. Daarna diende iedereen de zottenabt bij het verlaten van de kerk te volgen, op straffe van het uittrekken van de broek, zodat iedereen als een gek de kerk uitrende. Dit begon al met Sint-Nicolaasavond, en tot aan Kerstmis hield men dagelijks een processie door de stad. Daarna werd de zottenabt vervangen door een zottenbisschop, en bij die gelegenheid werden de feestvierders vereerd met schertsaflaten, die in brabbeltaal werden voorgelezen.

In de Nederlanden ontmoeten we de kerkelijke spotautoriteiten en hun gevolg voornamelijk in stedelijk perspectief. Hun praktijken zijn vermengd met allerlei lekenfestiviteiten, die ook als zottenfeest geafficheerd worden of, sinds de 14de eeuw in toenemende mate, met de overkoepelende aanduiding *vastelavond*. Te Doornik vond de verkiezing van de zottenbisschop plaats op een schavot voor de kathedraal, ten aanschouwe van de verzamelde stadsbevolking. Deze moest bij acclamatie instemmen met de keuze uit de hulpkapelaans die door de notabelen der stad verricht werd. Ook het bisschopskostuum drukte

deze lekeninbreng uit, daar de mijter van de zottenbisschop bellen had en de staf eindigde in de zotskolf of marot, attributen van de wereldse zot. En natuurlijk trok hij dan rond door de stad, met de gebruikelijke grappen en grollen, onder het uitspreken van zegeningen. Het wekt bij deze procedure geen verwondering dat in 1497 de geestelijkheid in Doornik geen zin meer heeft om mee te doen. De burgerij neemt het feest nu geheel over en kiest burgers in hun rollen, overigens met weinig succes want in 1501 staakt men de feesten geheel. Men ziet zo'n annexatie wel meer, bij voorbeeld wanneer rederijders uit Ghistele met hun ezelpaus in 1470 naar Oudenburg trekken, of als boogschutters in Veurne in 1460 op vastelavond een bisschop blijken te hebben. In Rijssel wordt de zottenbisschop zozeer een wereldlijke machthebber, dat hij als een soort stedelijke feestcommissaris processies en toneelvoorstellingen organiseert. Uit 1463 is een serieus rechtsdokument bewaard dat niets meer is dan een folder waarin hij, onder begeleidende prijsopgave, bij overheid en andere instellingen adverteert als een showbureau voor feesten en partijen. Deinze heeft in 1402 al twee ezelbisschoppen, één 'van der kercken' en één 'van der stede'. En de ezelpaus te Gent een eeuw later bestormt met zijn gezellen de rijkelduizen, om getrakteerd te worden op eten en drinken. De kroniek vermeldt dat dit 'al vastelavondsche wijze' geschiedde.

germaanse lentegebruiken

Men heeft lange tijd aangenomen dat het wereldse zottenfeest, zoals dat in de stad gevierd werd, voortgekomen zou zijn uit de hierboven beschreven kerkelijke feesten. Deze visie stemt overeen met de traditionele verklaring die gegeven wordt voor de oorsprong van het wereldse toneel in de middeleeuwen. Maar evenmin als dat gebaseerd is op de liturgie liggen de wortels van het stedelijke zottenfeest en de vastelavondviering in de kerk. Het heeft een eigen traditie, die begint bij lentegebruiken uit de Germaanse Oudheid, welke bovendien ook van invloed zijn geweest op het kerkelijke zottenfeest.

Uitgangspunt vormen vruchtbaarheidsrituelen bij de beleving van het opnieuw ontwaken van de natuur na de winter. Dat gaat gepaard met het uitdrijven van de demonen die de natuur met winterse verschrikkingen gevangen houden, met reiniging van ziekten en zonden en vooral met handelingen in woord en daad die de nieuwe vruchtbaarheid moeten bevorderen. Lawaai, vuur en vermommingen als angstaanjagende demonen of dieren zijn typische vormen van deze Ger-

maanse riten, die opgevoerd werden door geheime mannenbonden. Met dat lawaai verjagen ze de winterdemonen, die ze in onderlinge rolverdeling ook zelf kunnen voorstellen. Bovendien treden ze corrigerend op in de gemeenschap, om de zonden en overtredingen naar eigen inzicht schoon te wassen.

Hun instrumentarium van roosters, ketels, vorken, pannen en dergelijke vinden we terug bij de vastelavondvierders, bij voorbeeld zoals Breugel die wilde voorstellen op zijn *Strijd tussen de Carnaval en de Vasten*. Ook duivels bedienen zich hiervan, als gelijksoortige vertegenwoordigers van de wereld der doden, waar alles omgekeerd zou geschieden. De vermomming tot duivel of nar heeft sterk de voorkeur bij de vastelavondviering. In hun gedrag luisteren ze naar de regels van een omgekeerde wereld voor de duur van het feest, en als zodanig spelen ze de erfgenamen van de gedemoniseerde vooroudergeesten. En hun strijd klinkt nog na in het vuurwerk van de oudejaarsviering.

Verschillende teksten in de middeleeuwse literatuur beschrijven hoe de winter verdreven moet worden, opdat de zomer haar werk kan doen. Maar hij is een wrede tiran. In een fragmentarisch bewaard toneelspel uit de eerste helft van de 15de eeuw treedt hij op als Koning Winter, geassisteerd door zijn neef, de Baljuw van de Sneeuw. Zonder aanzien des persoons teisteren ze arm en rijk, en het is niet toevallig dat hun gedrag in dit opzicht analoog is aan dat van de in die tijd nog veel populairdere, egaliserende Dood. Andere teksten beschrijven de strijd tussen Zomer en Winter in termen van een demonisch tweegevecht, bij voorkeur als een steekspel. Het meest uitgewerkt vinden we de organisatie en macht van het rijk van Koning Winter in een gedrukte spottetekst uit 1560, waarin hij ons meedeelt wat er zoal van hem te vrezen valt.

jongelingen-charivari

De stedelijke vastelavondviering blijft sterk doortrokken van het optreden van door de gemeenschap getolereerde groeperingen die tijdelijk de dienst uitmaken. Doorgaans zijn dit jongelingen die nog geen vaste plaats in die gemeenschap hebben. Hun optreden is sterk verwant aan dat der Germaanse mannenbonden voorheen, alleen komen hun specifieke belangen aanvankelijk meer naar voren. Dat betekent dat het vooral om huwelijks- en gezinszaken gaat. Al uit de 12de eeuw zijn er in Frankrijk gegevens over organisaties van ongetrouwde mannen op het platteland. Ze dragen namen als *Bachelories* of

Abbeyes de la Jeunesse. Bij allerlei gelegenheden treden ze op, vooral in de vastelavondperiode wanneer ze een koning of andere spotaanvoerders kiezen. In het begin van de Vasten branden ze vuren, en springen en dansen om vruchtbaarheid op te wekken in vrouw en akker. Op Allerzielen luiden ze de klokken voor de overleden voorvaderen. Maar hun voornaamste activiteiten ontplooiën ze als zedenmeesters met een verregaande jurisdictie, die loopt van opsporingsbevoegdheid tot en met vonnis. Voor het huis van een huwbaar meisje dat zich huns inziens oneerbaar had gedragen, planten ze meibomen of stinkende struiken. Op diezelfde voet treden ze op tegen voorgenomen huwelijken, tijdens huwelijkssluitingen en ook daarna als de gang van zaken binnen een huwelijk voor hun aanleiding was tot ongenoegen.

De normen die ze voor hun akties aanleggen zijn steeds te verbinden met hun specifieke belangen, die uitmonden in de bescherming en kultivering van een zo ruim en eerbaar mogelijke teeltkeus. De huwbare meisjes in de buurt dienen met vruchtbaarheidsrituelen onder het goedkeurend oog van de aangeropen voorvaderen voorbereid te worden op hun taak binnen de gemeenschap. Alles wat dit bedreigt, wordt aan de kaak gesteld. En dat zijn niet alleen overspelige meisjes en oude grijsaards die hun een huwbaar meisje ontnemen. Ook de weduwe verstoort het plan door een jongeling te verleiden, daar deze vroeg of laat door de natuur gedwongen zou worden om een jong meisje van zijn soort te onteren. Bovendien moest ook de overleden echtgenoot gewroken worden. Er zijn gevallen bekend waarbij tijdens de *charivari* (letterlijk: ketelmuziek) een pop werd meegevoerd die de schim van deze echtgenoot moest voorstellen. En natuurlijk worden vreemdelingen, die hun oog laten vallen op de wijkmaagden eveneens aangepakt. Hevige kritiek concentreert zich ten slotte op de pantoffelheld, die de gewenste orde verstoort door zich binnen zijn huwelijk te laten reduceren tot iemand die niets te vertellen heeft.

Deze plattelandsgebruiken dringen door in de stad. Ook daar bevorderen ze de eenheid en organisatie van woongemeenschappen, want steeds zullen we zulk kollektief optreden aantreffen op het niveau van de wijk of de buurtschap. Burgerlijke idealen komen nu in het geding, en vooral de frustraties daarvan. De aan te vallen overtredingen worden uitgebreid en gevangen onder de noemer *zotheid*, dat wil zeggen: het door intellectueel onvermogen falen in de eisen die de stadsbevolking zich gaat stellen. Die eisen komen steeds meer te liggen in het perspectief van een handelsmoraal: wie geld, goederen en arbeidspotentieel verkeerd beheert, moet door de gemeenschap gecorrigeerd worden. De vastelavondtijd wordt de aangewezen periode voor zulke zuiveringen.

De namen der spotkoningen en feestaanvoerders in de stad drukken de bekommernissen uit, die men in spelvorm wenst te overmeesteren. *Ghybe* en zijn *Keikoppen* staan te Ghistele voor de zothed, de *Prince damours* te Geraardsbergen is de autoriteit voor huwelijkszaken, en Axel en Hulst personifiëren de laakbare berooidheid met de heren *Allegebrek*, *Luttel in de handt* en *Zeldenrijc*, waarbij *Oomken* (pandjesbaas) van een Brussels zottenfeest uit 1551 zich aansluit. En waarschijnlijk herinnert de *conync van de moren* te Axel aan gedemoniseerde voorvadergeesten.

Dat het ook binnen de stad vooral jongelingen zijn, wordt door vele bronnen bevestigd. We horen in Vlaanderen en Brabant steeds van het optreden van de *droge jonker* en zijn gezelschap of van andere groepen jongelingen, die zich in het kader van de vastelavondviering manifesteerden. In Haarlem is in het midden van de 16de eeuw zelfs sprake van het ‘jonge convent’ als een hekelend optredende jongelingenvereniging, wel regelrecht naar het model van de Franse verenigingen die zich bij voorkeur presenteerden als een abdij of iets soortgelijks. *Vanden boonkens* uit het *Antwerps Liedboek* van 1544 is geheel geënt op de praktijken van de jongelingen-charivari. Bijna volgens plan worden in dit lied de overtreders van de groepsmoraal inzake de liefde aangepakt. Ook een bruiloftsspel uit het eind van de 16de eeuw refereert aan de aldus uitgevoerde huwelijkspolitiek van jongelingen. Zoals we zullen zien, is de herinnering aan de jongelingenbonden, zoals die opgenomen waren in de stedelijke vastelavondviering, eveneens duidelijk zichtbaar in *BS*.

stedelijke vastelavondviering

De invloed van de Christelijke kerk op de inheemse lentefeesten heeft de oorsprongen van de stedelijke vastelavondviering voor een deel aan het oog onttrokken. De lentegebruiken worden verbonden met de feestkalender van de kerk en de daarmee samenhangende rituelen. Geschikte heiligendagen in de periode van winter naar zomer worden de kapstok voor rollenspel, vermommingen en vruchtbaarheidsritueel. Vooral Sint-Maarten, Onnozelekinderen, Driekoningen en Maria Lichtmis lenen zich daarvoor. Dat geldt ook voor de periode die voorafgaat aan de Vasten. Afhankelijk van de paasdatum viel deze doorgaans in de maand februari, die van oudsher het hoogtepunt vormde van de vruchtbaarheidsrituelen. De kerkelijke Vasten als periode van inkeer en boete lieten zich goed voegen na het uitgelaten vertier dat de aarde tot nieuw leven moest wekken. Deze inni-

ge omarming van een kerkelijke en inheemse kultus, die elkaar als het ware lijken op te roepen, vindt haar uitdrukking in de Nederlandse benaming *vastenavond*. Die suggereert zonder meer de band met de Vasten, in de zin van een introductie daarop. In middelnederlandse bronnen komt echter meer de spelling *vastelavont* voor, en daarmee is de relatie met de oorspronkelijke vruchtbaarheidsrituelen gegeven, want het eerste deel van deze samenstelling is langs etymologische weg slechts te verklaren uit termen die ‘vruchtbaarheid’ benoemen, misschien ook ‘onzinnigheid bedrijven’. De spelling *vastenavond*, evenals de alles vervangende term *carnaval* vanaf de 17de eeuw, getuigt van de toenemende Christelijke verklaring en ervaring van de oorspronkelijk inheemse lentegebruiken.

In het algemeen kan men vaststellen dat de gezeten burgerij, van patriciaat tot de gilden, aangevuld met adel en ondersteund door plaatselijke organisaties als de rederijkerskamers en de broederschappen, de vastelavondactiviteiten draagt en organiseert. Daaruit laat zich afleiden dat dit vertier, met de centrale kenmerken van rolverwisseling en ridiculisering van de bestaande orde en regels, een gewenst instituut is in de zich ontwikkelde stad.

Om te beginnen funktioneert het feest als een weloverwogen gelegenheid om stoom af te blazen. Door tijdelijk de bestaande orde te ontkennen en om te keren ontstaat een bevrijdende chaos. Deze doet vervolgens inzien dat men voor de rest van het jaar er het best aan doet die bestaande orde zo zorgvuldig mogelijk na te leven. Door te wijzen op deze ventiefunctie verdedigen verschillende theologen en humanisten in de middeleeuwen zowel de kerkelijke als de wereldlijke spotpraktijken alsook de vastelavondviering in het algemeen. Dat getuigt hoe dan ook van de wens tot handhaving van de bestaande orde.

Maar die orde is nu juist binnen de laatmiddeleeuwse stad een allesbehalve vastliggende zaak. De middeleeuwse geleerden refereren aan een statisch wereldbeeld, berustend op de standenideologie. Juist deze standenideologie schoot tekort voor de zich binnen de stad ontwikkelende nieuwe stand van de burgerij. De nieuwe gemeenschap van de stad heeft geen leefregels zoals die in overvloed voor adel, geestelijkheid en boeren ontworpen waren, geen cultuur en geen verleden. Ze moet zich die zelf scheppen binnen een aantal nieuwe instituties. De overkoepelende vastelavondviering wordt vooral een hulpmiddel bij het vestigen van eigen leefregels. Die ontwerpt en test het feest dan, door ze in een omgekeerde wereld tijdelijk te ontkennen. Zulk afwijkend gedrag toont de bruikbaarheid van die regels aan, verduidelijkt ze en smeedt de groep die ze, gemotiveerder, aanvaardt hechter aaneen. Daarbij worden overtreders van de nieuwe normen

ofwel bedreigers van de nieuwe belangen hardhandig buiten de gemeenschap geplaatst, door ze, in de traditie van de charivari, openbaar te laten boeten voor hun zonden, die doorgaans in termen van zothed de weg zouden gewezen hebben naar de totale berooidheid. Die zonden zijn burgerlijke overtredingen geworden die het nieuwe stedelijke groepsbelang kunnen schaden. En niets maakt een groep zonder eigen tradities hechter dan het creëren van gemeenschappelijke belagers buiten die groep.

Ten slotte kan ook gewezen worden op het bezweren van angsten, die de gemiddelde stadsbewoner ontwikkelde in de late middeleeuwen. Die vallen eveneens onder de bedreigingen waartegen de nieuwe gemeenschap zich kollektief gaat beschermen, met behulp van de wapens die de vastelavondviering haar bood. De dood, duivel, kou, hongersnood, seksualiteit worden bezworen met de rituelen van de omgekeerde wereld. Ook ten aanzien van deze punten bezaten adel, geestelijkheid en boeren eigen vormen en tradities, zoals een hoofse liefdesideologie, gebedsoefening en ascese, en inheemse uitdrijvingsrituelen. De zich ontwikkelende burgercultuur vindt een richtlijn in de omgekeerde wereld, die zij wisselend voorstelt als de Gouden Tijd, Luilekkerland of de Hel, maar altijd als een wereld waaruit het eigen gewenste gedrag afgeleid kan worden. De vastelavond realiseert tijdelijk die omgekeerde wereld.

De genoemde kollektieve angsten worden gereduceerd tot tastbare en hanteerbare grootheden, door ze te ridiculiseren in teksten vol met raadsels, wartaal en leugens die in de omgekeerde wereld de normale kommunikatie vervangen. Kou, hongersnood, de jaarlijkse verschrikkingen van de winter staan centraal in de stedelijke spotcultuur. Veel vastelavondteksten, en ook de namen der spotvorsten, drukken de kleinering van deze angsten uit. Ze spreken in vrolijke termen over Koning Winter, die stoute baas met zijn nare streken, en over de Heren van Commerkerken, Bijsterveld, Royghem en dergelijke, alle met een dubbele bodem die berooidheid aanwijst.

Hele spotorden worden ons in de literatuur gepresenteerd, waarin de leden elkaar vinden in honger, dorst, koude en naaktheid die onveranderlijk leiden tot de suggestie van georganiseerde vrolijkheid op weg naar het einde. Wanneer we metaforen, spotnamen, eufemismen en dubbelzinnigheden echter weghalen, blijft precies over wat de naderende kou kon betekenen in het leven van een gewone burger aan het eind van de middeleeuwen: verpaupering, armentafels, faillissement, doodvriezen, het verlies van de verworven plaats in de stedelijke samenleving, zwerven langs de wegen. Of niet, als God je goed gezind was. Maar dat betekende hoe dan ook angst. En deze angst moet bezworen worden in rituelen tezamen met anderen die deze angst met je deelden.

Spotmandement en spotgilde 3

vastelavondteksten

Bij het vastelavondvermaak horen teksten. Dat kunnen liederen zijn, komische voordrachten, maar ook complete toneelstukken. Ze werden in grote hoeveelheid geproduceerd, gezongen en gespeeld, maar er is betrekkelijk weinig van bewaard gebleven. Dat spreekt eigenlijk vanzelf. Zulke teksten hebben een sterk geïmproviseerd karakter, en lenen zich door hun aan tijd en plaats gebonden grappen slecht voor verspreiding in ruimere kring. Toch zijn er enkele bewaard in wat repertoire-handschriften lijken te zijn van beroeps- en gelegenheidsentertainers. Daarnaast schreven gevestigde rederijders als Matthijs Castelein, Edewaerd de Dene en Jan van Hout ook vastelavondteksten met een algemener karakter, een bewijs temeer dat de gezeten burgerij aan de vastelavondviering deelnam. En ten slotte werd een aantal komische voordrachten in de loop van de 16de eeuw geproduceerd als leesboek.

De teksten hebben een uitgesproken parodistisch en ironisch karakter. Dat correspondeert met de gebruiken van het feest, namelijk de omkering van de bestaande hiërarchie. En het materiaal waarop dat toegepast wordt, bestaat uit de communicatievormen waarvan die hiërarchie zich bedient: de ordonnantie, de wetenschappelijke verhandeling, de preek. Die horen bij het tijdelijke spotrijk van de vastelavondheer, maar dan zijn het spotwetten, spotvonnissen, spotsermoenen, spotmandementen, spotrecepten en spotprognosticaties (quasi-jaarvoorspellingen). Uit Frankrijk kennen we nogal wat van zulke teksten, maar ook uit de Nederlanden is van elk type wel één of meer voorbeelden te geven.

spotsermoen

Het bekendst is het spotsermoen, in het Duits toepasselijker *Fasznachtpredigt*. Een quasi-prediker spoort zijn kudde aan, gespeeld door de verzamelde feestvierders, tot immoreel gedrag, precies het

omgekeerde van wat in het geordende leven van hen verwacht werd. Daarmee bevestigt hij de traditionele moraal, op de wijze van de ironie en in de stijl van het feest. Elk onderdeel van de serieuze preek wordt geparodieerd, met een zekere voorliefde om daarin het leven op te voeren van een zogenaamde heilige, wiens naam angsten of ondeugden uitdrukt die in feite bezworen moeten worden. Zo kennen we Sint Reynuyt (alles-op), Sanctus Drincatibus (zuipschuit), Sint Snottolf (druipneus). Ook dieren komen als zodanig voor - de Heilige Haring - en hun slachting voor de menselijke konsumptie wordt in termen van een martelaarschap beschreven, en wel zo dat een beroep gedaan wordt op het raadselinstinkt van de feestvierders. Dat vindt een hoogtepunt in de preken gewijd aan Sint Niemand. Als Niemand kan hij alles!

Zeer overdadig zijn in al deze teksten de stront- en sexgrappen, in die volgorde. Ze stemmen overeen met de hiervoor besproken bekommernissen van de vastelavondviering, die de angst voor sexualiteit verdelgt met zo aards mogelijke middelen. *Dit es van den scijtstoel*, een preek vanaf het feestelijk alternatief van de preekstoel, spant wel de kroon. De tekst is maar ten dele bewaard in een zwaar beschadigd, 15de-eeuws repertoire-handschrift. De prediker voert de heilige Snottolf (druipneus) op, de personifikatie van een angstaanjagend ongemak dat verdreven dient te worden. Deze heilige blijkt een specialist te zijn in het reinigen van de aars na de stoelgang. En er wordt uitvoerig geciteerd uit één zijner verhandelingen die de aard en bruikbaarheid van een groot aantal kontafveegvoorwerpen bespreekt, zoals een mosselschelp, hooi, de zottenkei, een sneeuwvlok.

spotmandement

Het spotmandement staat als spelvorm wel het dichtst bij de eigenlijke vastelavondpret zoals die zich uit in de vorming van een spotrijk. De tijdelijke gezaghebber groet zijn nieuwe onderdanen, maakt zijn hofhouding bekend en kondigt wetten en bepalingen af die gedrag eisen dat het omgekeerde is van het gewenste gedrag in het normale leven. Daarbij lenen alle rechtshandelingen zich voor parodie. Edikten, statuten, reglementen, eedsafleggingen, instructies, ordonnances, dagvaardingen, vonnissen, kortom elke rechtshandeling van wereldlijke of kerkelijke aard vinden we als spelvorm terug, vaak in combinatie met elkaar. De *Eedt van Meester Oom*, die op het repertoire stond van het Brusselse zottenfeest van 1551, geeft goed inzicht in de spelvormen die deze teksten representeren: alle betrokke-

nen gingen op in de voorstelling van een spotrijk, waarin ieder een nieuwe rol had.

De vroegst bekende parodieën op overheidsstukken komen uit de 11de eeuw, en ze zijn opgeschreven in het Latijn. De eigenlijke mandementvorm is in deze teksten nog niet volledig uitgewerkt. Men volstaat met de beschrijving van de inhoud van (spot)mandementen, die afkomstig zouden zijn uit een ‘ander rijk’. Hun aard stemt geheel overeen met wat we van de kerkelijke spotfeesten weten. Er wordt felle kritiek geuit bij monde van de onderdanen van een tijdelijk quasi-rijk, die een omgekeerde moraal verkondigen. Die kritiek richt zich op de Roomse Curie, die schraapzucht en hypocrisie wordt verweten. Naar de vorm dienen de pauselijke dekreten tot voorbeeld. Ze worden vervangen door de dekreten van Simon, die zijn naam heeft gegeven aan *simonie*, de handel in geestelijk goed. Iedereen kan van hem prebenden krijgen, als hij maar een zak geld bij zich heeft: hij kijkt naar centen, niet naar zeden.

Als literair genre, maar ook als speelttekst maakt het spotmandement vervolgens een enorme carrière in de Westeuropese literatuur, tot ver in de 18de eeuw. Elke voorstelling van een spotrijk roept deze vorm op. Voor hun in wezen dramatisch karakter pleit ook dat ze nogal eens opgenomen zijn in het breder verband van een komplot toneelstuk. Lambert de Vults *Tafelspel van drie personages*, opgevoerd ter gelegenheid van een bruiloft, laat de spotautoriteit Jonckheyt de bruidegom per mandement uit hun gilde van ongehuwden stoten. Dat is een herinnering aan de jongelingen-bonden, die het gezicht van de middeleeuwse volksfeesten bepalen. Bekender zijn de mandementen in de hellespelen, waarmee de duivel vanaf zijn alternatieve troon zijn knechten instrueert om nieuwe zielen naar zijn rijk te slepen nu Jezus na zijn opstanding de hel leeggeroofd heeft. Twee Haarlemse spelen van die aard uit de 16de eeuw bestaan bijna voornamelijk uit zo'n mandement, met gedetailleerde signaleringen van de te betrappen zondaars.

Maar ook op andere wijze ontmoeten we het spotmandement in de Nederlandse literatuur. Het *Leenhof der Ghilden* van de bekende rederijker Jan van den Berghe behoort tot de elite-literatuur, en van een rechtstreeks verband met feestelijkheden kan geen sprake zijn. Daartegenover staat het in 1580 gedrukte *Mandement van Bacchus*. Er wordt rechtstreeks gerefereerd aan vastelavond en verzworen maandag, als data waarop de verordeningen van toepassing zijn. Verder is de tekst gebouwd rond slechts voor een beperkte groep kenbare situaties van lokale aard. Er worden talloze Antwerpse kroegen genoemd als filialen van Bacchus' tijdelijke rijk, en ze worden bevolkt door met naam en toenaam genoemde personen die handelingen

verrichten (vechtpartijen) die slechts betekenis kunnen hebben voor lezers die weten op wat voor aktuele situaties gezinspeeld wordt.

Als populair leesboek verschijnt in 1560 de *Nieuwe Ordinantien ende Statuten* van Ringhelant, die over de winter heerst. De tekst presenteert in eindeloze variatie de strenge verordeningen van deze barre heerser, met een overdaad aan de gebruikelijke woordspelingen en schertsnamen. Ook al zou een akteur erin slagen deze eindeloze tekst leven in te blazen, dan lijkt het uitgesloten dat luisteraars dit kunnen volgen. Juist in de ellenlange zinnen vol quasi-juridische haarkloverij ligt de kern van de parodie, die als zodanig gericht is op lezers. Niettemin is de thematiek - de bezwering van de gevaren van en de angsten voor de winter - ontleend aan de praktijk der spotfeesten.

BS hoort zonder meer thuis in de brede Europese traditie van het spotmandement. Als weinig andere kan hij vrij direkt gebonden worden aan aktuele verbeeldingen tijdens de vastelavondviering. Dat zit hem vooral in de voorstelling van een gilde, wier (toekomstige) leden worden ingelicht over de statuten van hun vereniging.

de quasi-orde

Het spotmandement veronderstelt een instantie die de verordeningen uitvaardigt. Deze staat in de regel aan het hoofd van het quasi-rijk, dat we van de stedelijke vastelavondfeesten kennen. Maar ook wordt hij gepresenteerd als leider, begunstiger of patroon van een orde of gilde, dat de beoefening van één of meer ondeugden tot haar taak heeft gemaakt. Al naar gelang de tekst meer in verband gebracht kan worden met werkelijke feestaktiviteiten neemt de mogelijkheid toe dat zo'n spotgilde inderdaad tot de vormgevingen van het feest behoorde, dat wil zeggen als een tijdelijke verbeelding van de feestvierders, die in hun normale doen deel uitmaken van de geordende maatschappij.

De voorstelling van een spotorde of spotgilde in de middeleeuwse literatuur heeft herhaaldelijk geleid tot het misverstand dat er sprake zou zijn van werkelijke organisaties van buitenmaatschappelijken, die zich gereglementeerd zouden overgeven aan amoreel gedrag. Inderdaad lijken het schertsrijk en de schertsbewindvoerders in sommige teksten net echt. Dat was ook de bedoeling. Het middeleeuwse feestwezen parodieert steeds op deze wijze, in handelingen en tekst, de kerkelijke en wereldlijke instituties. Maar die alternatieve organisaties vormen niet meer dan een tijdelijke schijnwereld, bevolkt door de-

zelfde personen die aldus spanningen ventileren en de organisatie van hun echte wereld testen en versterken.

Het bestaan van een vagantenorde met vaste reglementen als een wijdvertakte, Europese organisatie van rondzwervende studenten en geestelijke acht men, op deze voet, ook bewezen door een tekst uit de *Carmina Burana* van omstreeks 1200, die derhalve wel aangeduid wordt met de verzonnen titel *Ordo vagorum*. In feite is het niets anders dan de literaire exponent van het bekende type parodie op geestelijke instellingen, en wel de kloosterorde en haar regel. Juist in de tijd van ontstaan schoten de nieuwe kloosterorden als paddestoelen uit de grond, de één met nog fraaiere regels dan de andere. En de '*Ordo Vagorum*'-tekst staat zeker niet alleen als parodie op deze nieuwe kloosterregels. In de loop van de 13de eeuw worden zulke teksten een rage. Ze vormen het bewijs dat de spotfeesten niet alleen ventileren, maar juist ook nieuwe vormen helpen ontwikkelen, door het tegengestelde daarvan te testen. De spot op de kloosterregels geeft geen antwoord op spanningen die een eeuwenoud instituut van tijd tot tijd kon opwerpen, ze richt zich juist op iets nieuws in de eigen tijd, en dat helpt ze daarmee opbouwen.

De oudste en beroemdste is wel de spotorde in Nigel van Longchamps *Speculum stultorum* (spiegel der dwazen) uit 1180, maar nog tot in de 16de eeuw verspreid. Deze tekst bevat ironische kritiek op de buitensporigheden in uiterlijk en gedrag van allerlei kloosterorden. Sterk verwant is de *L'ordre de bel ayse* (de orde van neem je gemak er maar

Fig. 2 Beroepsentertainer, uit: *Thuis der Fortunen* (1531), P3 verso; ex: 's-Gravenhage Kon. Bibl.

van) van omstreeks 1300. Steeds zullen de kloosterzeden op deze wijze aan de kaak gesteld worden. *Vanden covente* representeert het genre in de Nederlandse literatuur.

Maar daar vinden we toch meer spotorden van bredere opzet, die een toepasselijker model voor de parodie vinden in de broederschap of het gilde uit de stad. Dat laten verschillende teksten uit de *Veelderhade geneuchlycke dichten* zien, vooral de schijnorde van 'Aernouts arme Broederen'. Er is daar sprake van de 'Rabauwen Oorden' en de 'Rabauwen Reghel', en dat betekent dat zij die buiten de geordende samenleving staan en hun brood op eerloze wijze langs de wegen verdienen tot de gewenste aanhangers behoren. De tekst rekt op sterk ironische wijze af met zulke buitenmaatschappelijken. Al in een inleidend tekstje op de eigenlijke regel spoort de schijnheilige 'sinte Magher van Gecxhuysen' de broeders aan tot ondeugden en kwaadaardigheid, teneinde 'vrolijk' te kunnen zijn. Maar de aard van die vrolijkheid mag voor de goede verstaander al blijken uit zijn naam.

De broeders moeten om te beginnen hun kleren verzuipen in de kroeg. Vervolgens zullen ze leren om alles wat goed is te haten, alle deugd te verlaten, te vloeken, luieren, vleien, vreten en potverteren. Ze hebben dan ook spoedig versleten ordeklaren en ze verrekken van honger en kou, wat onder meer uitgedrukt wordt in hun namen: Hol-kake, Ruym-schotel, Druypneuse, Grooten Hongher, Selden-sat, Klipper-tant. Daarin herkennen we weer de bekommernissen van het volksfeest, in het spoor van de centrale aandacht voor de dwaasheid die tot totale berooidheid leidt. Dat is het perspectief van de stedelijke vastelavondviering, die zich richt op het normeren van gedrag dat de opkomende welvaart moet garanderen en uitbreiden. Daarbij nemen spaarzin, investeren en hard werken de grootste plaats in. Wie daaraan niet voldoet of kan voldoen, is dwaas en hij hoort thuis in een orde waar hij meer van zulke dwazen kan ontmoeten.

Ook het gilde van de Blauwe Schuit, wier statuten in de vorm van een mandement uitgevaardigd worden, bestaat niet. Maar voor we de betekenis van die gelegenheidsvoorstelling door de gezeten burgerij en hun zonen nader toelichten, moeten we ons buigen over de tradities in de groepsgewijze presentatie van de geïnviteerde leden.

Standenideologie en burgermoraal 4

kritiek

De ontboden groepen in *BS* worden onderscheiden naar stand, beroep, burgerlijke staat, sekse en leeftijd, of combinaties daarvan. Elke groep krijgt daarbij ondeugden, gebreken, tekortkomingen of nalatigheden voorgehouden, die de voorwaarde zijn om uitgenodigd te worden in het gilde. De hartelijke sfeer waarin dit gebeurt, wordt nog eens onderstreept door de nadrukkelijke uitsluiting van het lidmaatschap van criminelen als moordenaars, brandstichters, dieven en dergelijke, die hun groepsaanduiding ontlennen aan het veroordeelde gedrag. Die mogen geen lid worden van de corporatie, die haar leden samenvattend laat varen onder de titel van ‘verloren kinderen’. Tezamen gaan ze op stap, naar een bestemming die in ieder geval buiten de geordende samenleving ligt.

Bij de vastelavondviering hoort het uitoefenen van kritiek op anderen, bij voorkeur op de wijze van de ironie. Dat zit in elke wortel van het feest. De Germaanse mannenbonden, en later de charivari der jongelingen, hekelen overtreders van de groepsnormen. De tijdelijke omkering van de hiërarchie, nog zo sterk aanwezig in het kerkelijke zottenfeest op de voet van de feesten uit de Romeinse Oudheid, vestigt eveneens een kritiekrelatie, die we in vele 12de-eeuwse satiren in het Latijn ter gelegenheid van het zottenfeest aantreffen. En de kerk weet deze reinigende kritiek in te passen in haar kalender als opstap naar de Vasten. Als voorbereiding op deze periode van zelfinkeer en boete, kon men eerst eens anderen flink te grazen nemen.

standenideologie

De groepen die *BS* ontbiedt korresponderen met standen en standsonderscheidingen binnen de laatmiddeleeuwse samenleving. Deze werd gedragen door het concept van de standenideologie. Alles op aarde is geordend, en binnen die ordening heeft iedereen een specifieke taak, gebonden aan de stand waarin men door God geplaatst is.

In die specifieke taak zijn de standen evenwel onderling en wederzijds van elkaar afhankelijk. Tezamen vormen zij dan ook een maatschappij, die de aard heeft van een echt organisme, met minder en meer belangrijke onderdelen. Dit *corpus mysticum* kent in haar geledingen dus een hiërarchie. Verstoring van die hiërarchie ontwricht de maatschappij, zodat onvoorwaardelijke aanvaarding van het individu van de door God opgelegde taak een eerste vereiste is.

Bij dit systeem wordt eindeloos uitgelegd en gepropageerd in preken en moraliserend-didaktische literatuur voor een breed publiek. Daarbij richt men zich vooral op de lagere standen, immers hun moest keer op keer verduidelijkt worden waar de zin lag van hun ogenschijnlijk nederig bestaan op aarde. *Des conincx summe*, een zondenleer uit de 14de eeuw, weet het hele systeem als volgt bondig samen te vatten: ‘Ende also sijn onse heren ende prelaten van gods weggen over ons gheset, dat wi hem onderdanich sullen wesen in die stat gods, die alle stade die goet sijn gheset hevet ende gheordineert; ja een blat en valt vanden bome niet sonder zijn ordinancie. “Et deus omnia bene fecit”, God heeft alle dinc wel ghemaket; daer om is een yghelic sinen oversten ghehoersamicheit sculdich in allen staden, si sijn gheestelic of waerlic.’ (ed. D.C. Tinbergen, 1900, 311)

standenteksten

Bij de taak die men op aarde heeft gekregen, hoort een regel die het juiste gedrag voorschrijft om die taak te vervullen. Standenleren vinden we in elke vorm vanaf de vroege middeleeuwen, in geleerde traktaten, preken, maar ook berijmd in de volkstalen. Naast de talloze teksten in de middelnederlandse literatuur die het gewenste gedrag van de standen afzonderlijk uiteenzetten (vaak *spiegel* genaamd), vinden we in *Dat scaecspel* een allesomvattende standenleer. De tekst werd bewerkt in de loop van de 14de eeuw naar het *Ludus scaccorum* van Jacobus de Cessolis uit het eind van de 13de eeuw. De standen, en de diverse graden daarbinnen, korresponderen met de schaakstukken, en hun rechten en plichten worden afgeleid uit de mogelijkheden die de stukken op het bord hebben. De sterke band met de volkspreek blijkt alleen al uit de vele exempelen die hierbij als demonstratie zijn opgenomen.

De standensatire hekelt de gebreken der standen bij het uitoefenen van de opgelegde taak en de wijze waarop ze hun specifieke positie in de maatschappij misbruiken ten koste van de andere standen. De koning is een luie uitbouter, de priester is een geile huichelaar, en de

Fig. 3 De koning, uit: *Scaecspul* (1483), A6 verso (Ned. vert. van Jac. de Cessolis, *Ludus scaccorum*); ex: Parijs Bibl. Nat.

boer is opstandig. Vrijwel steeds wordt deze satire geplaatst in het kader van een klacht tegen de tijd: de wereld zal ten onder gaan als de standen zich zo blijven gedragen. Naast vele kortere teksten die als geheel met standensatire aangeduid kunnen worden, komt kritiek van deze aard ook stereotiep voor in de middeleeuwse encyclopedieën in de volkstaal, biecht- en zondenleren. Steeds wordt per behandelde

Fig. 4 Boer, uit: *Scaecspul* (1483), K2 verso; ex: Parijs Bibl. Nat.

zonde aangegeven welke stand zich hier in het bijzonder aan schuldig maakt.

Dat leidt ertoe dat aan het eind van de middeleeuwen een toenemende neiging ontstaat om de zich misdragende standen te koppelen aan het uitgangspunt van één bepaalde beheptheid, overtreding of zonde. De standen worden in een lange revue gegroepeerd rond de hebzucht, drank, dwaze liefde en dergelijke. We vinden dit in teksten, maar ook in ommegangen en op schilderijen. Zeer populair was de hooiwagen met het motto ‘t Is al hoy’: alle standen worden opgevoerd in hun ijdele streven naar een plukje hooi van de wagen. We kennen dit thema uit ordinanties voor Antwerpse processies in de 16de eeuw, van schilderijen (Jeroen Bosch) en prenten, van tapijten, en ook uit een aantal literaire teksten.

de burgermoraal

Een stand van burgers komt niet voor in de traditionele standenideologie. Aanvankelijk poogt men de burger op te voeren als een vierde stand, waarvoor gewaarschuwd moet worden omdat de duivel erachter zit. De koopman leefde immers van bedrog en was derhalve onchristelijk. En het kon niemand anders dan de duivel zijn die deze stand op aarde geplaatst had, teneinde de bestaande standen te gronde te richten. Dat vloeit voort uit de gedachte dat de koopman geen door God opgelegde taak vervulde, maar zich een taak naar eigen inzicht, of naar dat van de duivel, had aangemeten, waarbij hij een oneigenlijk gebruik maakte van door God aan de mens in leen gegeven goederen. In *Vanden woeckenaer* weet Willem van Hildegasberch dit omstreeks 1400 nog haarfijn uit te leggen (*Gedichten*, ed. 1870, nr. 80).

De burger ontwikkelt een aantal gedragingen die niet geplaatst kunnen worden in het systeem van de standenideologie. Hij laat de officiële landspolitiek en oorlog voeren liggen, en weigert zich onder de curatele van de adel te plaatsen die daar ook niet naar solliciteert, omdat zij zich arbeid slechts kan voorstellen in een afhankelijk, feodaal dienstverband. Onvoorwaardelijke vrijheidsliefde, stoutmoedige ondernemingszin, rusteloze initiatieven en grenzeloze winstijver, prestatiedrift in het algemeen zijn vanaf het begin kenmerken van burgerlijk gedrag.

Aangezien voor de burger geen specifieke taak was weggelegd, kon op hem ook geen specifieke kritiek uitgeoefend worden. Wel kon hij gebonden worden aan algemeen menselijke zonden en ondeugden. En dit verklaart mede de toenemende stroom van standenrevuën aan het eind van de middeleeuwen.

Ook het traditionele, kerkelijke zondenbegrip doorbreekt de burger met zijn eigen, aardse normen die een geregelde gang van zijn ambities moeten garanderen. Hij smokkelt ze de middeleeuwse zondenleer binnen. Daarmee devalueert het zondenbegrip en gaat over in een gemakkelijk overtredingenstelsel: men kon op aarde reeds letterlijk voor zijn overtredingen betalen, men kon zelfs vooruit investeren in de hemel. Een apart hoofdstuk in de *Spiegel der Sonden* instrueert hoe: ‘Hemelrike mach men copen met erdscher rijcheide’ (ed. J. Verdam, 1900, 1, 44). Het optimisme breekt door dat de menselijke feilbaarheid gezien kan worden als een pakket van onvolkomenheden die te herkennen, te vermijden en achteraf te corrigeren zijn. Deze devaluatie van de tijdeloze zonde naar incidentele dwaasheid zoals gepersonifieerd in de narren van Brants *Narrenschiff* (1494) maakt de band tussen het individu en zijn stand inclusief de daarbij behorende plichten losser. Hij gaat behoren tot een beroepskategorie waarin slechts de individuele prestatie geldt.

In de literatuur manifesteert zich dit in een groeiend aantal teksten, waarin de standen met de daaraan vastgekoppelde zonden hebben plaats gemaakt voor categorieën die één bepaalde overtreding, nu graag optimistisch aangeduid als zothed, gemeen hebben. In de standensatire dringen als stand gepresenteerde groeperingen door als dronkaards, hoerenlopers, vechtjassen en dergelijke. In feite heeft de stand plaats gemaakt voor het individu.

Een aparte categorie vormen ten slotte nog de standensatiren die zich

Fig. 5 ‘Gedenk te sterven’, een boodschap speciaal voor de zonen der rijke kooplieden, die hun geld en goederen ‘wijs’ dienden te beheren, onder meer door aan liefdadigheid te doen waarmee ze de hemel konden kopen; door Lucas van Leyden; ex: Amsterdam Rijksprentenkabinet.

bedienen van ironie. Afwijkend gedrag van de standen wordt uitbundig geprezen, en allerlei typen worden uitgenodigd lid te worden van een 'gilde', waarin men ongelimiteerd kan zuipen, dobbelen en vrijen. Het belangrijke is nu dat in deze teksten niet iedere stand wordt toegesproken, maar een niet toevallige selectie uit het totaal van de samenleving. Het zijn maatschappijslachtoffers zoals verarmde adel, werkelozen, bedelaars, dieven, hoeren en ook zieken en bejaarden, die lid mogen worden van een gilde waar alles kan. Hun vermogen om te produceren en zichzelf te bedruipen kan teruggevoerd worden op een gebrek aan intelligentie. Ze zijn dwaas, narren derhalve wier eigen schuld het is, dat ze in zo'n positie zijn beland. Alleen wijsheid kan hen redden, al zal het voor sommigen te laat blijken.

De betekenis van de tekst over een gilde van de Blauwe Schuit 5

de overlevering van het handschrift

In of kort voor 1821 vindt rijksarchivaris Hendrik van Wyn in de Charterkamer van Holland onder een stapel rekeningen over de Abdij van Egmond een handschrift vol gedichten. Hij laat het voor eigen rekening inbinden, waarbij de juiste volgorde der katernen hersteld wordt. Aan het slot verdwijnen een paar bladen die ‘verrot en onleesbaar’ waren. Op de schutbladen maakt hij nog wat aantekeningen over de teksten afzonderlijk. Daarbij constateert hij de vele verschrijvingen van de kopiist. Over de teksten zelf heeft hij een gevarieerd oordeel, dat over het algemeen erop neer komt dat het soms wel aardig is, voor ‘*dien tyd*’: Van Wyn zet hier zelf een streep onder, en hij herhaalt het nog eens.

Maar zijn beschouwing op de schutbladen wordt steeds hakkeliger, met toenemende verschrijvingen, zodat hij bij de voorlaatste tekst aangekomen niet veel anders meer doet dan het geven van een titel, ‘Het gilde van de *blauwe schuit*’, auteur ‘*Jacob van Oost-voorn*’ en jaartal 1413. Waarbij hij zich dan nog drie keer verschrijft. Aan het slot horen we hoe dat komt: ‘NB Men vergeve mijn zeer slegt geschrift om het chiragrijn (?) mijner handen’. Hij is dan ook al 81 jaar.

Nog in datzelfde jaar 1821 attendeert hij Hoffmann von Fallersleben op het handschrift, en deze maakt er verschillende keren melding van. Ook anderen dichter bij huis gaan het in deze tijd kort noemen, maar de eerste die het handschrift met enige uitvoerigheid beschrijft en bovendien een compleet afschrift maakt, is weer een Duitser, Julius Zacher. Deze publiceert zijn bevindingen in een lang artikel over handschriften in het Haagse Rijksarchief waar het nu sinds de dood van Van Wyn in 1831 bewaard wordt. Langs deze lijn komt de tekst over een gilde van de Blauwe Schuit in handen van Friedrich Zarncke. Met dank aan zijn vriend Zacher neemt hij *BS* over uit diens afschrift, voor zijn monumentale uitgave van Seb. Brants *Narrenschiff* m 1854. Hij drukt de tekst af als voorloper van Brant. Deze uitgave, die internationaal de aandacht trekt, attendeert nu ook de Nederlandse literatuurhistorici op *BS*, en op het handschrift in het algemeen. Kort na

elkaar schrijven ze erover, citeren uit sommige teksten of geven die compleet uit. In 1862 gaat het handschrift naar de Koninklijke Bibliotheek, waar het de signatuur 75 H 57 krijgt.

Eelco Verwijs is er dan al enkele jaren mee bezig. In 1860 heeft hij er een afschrift van gemaakt voor zijn werk aan het *Middelnederlandsch Woordenboek*, maar tegelijkertijd bereidt hij een complete uitgave voor, die in 1871 verschijnt, onder de titel *Van vrouwen ende van minne*. Deze 19de-eeuwse typering, in een middelnederlands van eigen makelij, zal in het vervolg de meest gebruikelijke aanduiding voor het handschrift worden, een beetje misleidend wel: van de dertien afzonderlijke teksten hebben er zeker vier weinig van doen met vrouwen of de liefde. Verwijs liet zich kennelijk inspireren door een typering van Hoffmann, die in de *Horae Belgicae* deel I (1830, p. 94) sprak over dertien teksten ‘quorum maxima pars de amore et mulieribus agit’ (waarvan het grootste deel over de liefde en de vrouwen gaat).

Maar het handschrift is nu, vijftig jaar na ontdekking, veilig opgeborgen en bevredigend, naar de eisen van de tijd, uitgegeven. En één van de teksten, die over het gilde van de Blauwe Schuit, is inmiddels internationaal bekend. Pas de historicus Enklaar zal hem weer opnemen in de twintiger jaren van de volgende eeuw voor een nieuwe beschouwing. Het wordt zijn voornaamste bron voor het schilderen van middeleeuws uitschot dat langs de wegen zwierf, en hij bedenkt voor hen de term *varende luyden*. Dat is ook quasi-middelnederlands, gemodelleerd naar de *fahrende Leute* van Joh. Bolte, die ze als de laatmiddeleeuwse volgelingen der vaganten in de Duitse letterkunde herkend had. Maar wat kan de tekst zoals hij in dit handschrift voorkomt, vertellen over de manier waarop hij beleefd werd in zijn eigen tijd?

de aard van het handschrift

Het ziet er niet best uit. Het papier is smoezelig, beduimeld, de teksten staan vol doorhalingen. Bovendien ontbreken er bladen, aan de eerste en laatste katern. Tezamen wijst dit op intensief gebruik, het moet vaak ter hand genomen zijn, door één of meer personen die niet onder alle omstandigheden even schone handen hadden. Uitgedrukt in een zogenaamde collatieformule ziet de opbouw van het handschrift er als volgt uit:

V- 1(9)+4VI(57) + VI-2(67)

Dat betekent dat van een totaal van zes katernen de eerste uit vijf ineengevouwen dubbelbladen bestaat, waaraan één blad ontbreekt (het eerste); dan volgen vier katernen met zes dubbelbladen, en ten slotte nog één met dezelfde opbouw, waarvan echter het buitenste dubbelblad weg is. In totaal zijn dat 67 bladen of folia.

Nu is er iets merkwaardigs aan dit handschrift, waarvan niet zo gauw

Ms. { doe si in oest polre stalt
 En die speere in die eer bin broutte blie
 ggeens die een oedekens kerlie
 he bi so maepre merlie
 Doe dit ghele in bracht qua
 En men dit ghele an nam
 mer dit ghele was langhe te vore
 Tantepre besjou en besore
 der die bin bracht op hene
 oer tantepre en sin ghele brue
 noch ghele hantepre he si soude laue
 si en worde hem hene na ghegeue
 Een hantepre en: Een core
 Ms: die prop dichte bin oestlore
 fide regna infera
 13. Vin dichte restes dat me jaer
 dat bracht menich hausen gaer
 de selbere rust nu opelae
 dat adje dat bracht menich en haer

Fig. 6 Laatste blz. van BS, in het handschrift, 's Gravenhage Kon. Bibl., 75 H 57, fol 65 recto.

een ander voorbeeld is te geven. De eerste tekst, een fragment van de elders compleet bekende *Vander feesten*, begint zomaar midden in een grammatikale eenheid, terwijl er net gedaan wordt alsof 't het echte begin is: de eerste letter van die eerste regel bestaat uit een versierde initiaal. Dat maakt een weinig professionele indruk, het is ondenkbaar dat een scriptorium (schrijfbedrijf) zoiets aflevert. Verder worden later een drietal teksten plotseling middenin afgebroken, met afsluitingsformules in het Latijn. Maar dat gebeurt wel steeds aan het slot van de laatste bladzijde van een katern.

Alles bij elkaar lijkt het wel, of we te maken hebben met een repertoire-handschrift, bestemd voor feesten en partijen. Daar heeft een gelegenheidsentertainer aan gewerkt, verspreid over een zekere periode. En hij had niet steeds genoeg papier bij zich, zodat hij zich enige malen gedwongen ziet de tekst af te breken. Zegt hij dat laatste niet een keer met zoveel woorden als hij zomaar ergens middenin zichzelf onderbreekt met de formule 'Amen dico vobis quia nulla' (ik zeg u amen omdat er niets meer is)? Ziet hij zijn papiervoorraad slinken, of kon hij tijdelijk niet beschikken over het vervolg van zijn kopij omdat iemand anders ermee bezig was? De laatste overweging verdient meer aandacht. Gebruikt de kopiist deze onderbrekingsformules omdat ook anderen dan hij tezelfdertijd met dezelfde kopij werken?

Hoe dan ook moet dit halfslachtige en knullige produkt gebruikt zijn als repertoire. Daarmee stemt eveneens het formaat in, een handige pocket. Bovendien komen door het hele handschrift kleine marginale streepjes voor, die wisselingen van sprekende personen aangeven en structurele overgangen. Dat kan een belangrijk hulpmiddel zijn voor een entertainer. Telkens wanneer hij in *BS* als spotsouverein een nieuwe stand moet oproepen in zijn gilde toe te treden, staat er zo'n tekening. En als de invitaties beëindigd zijn en het quasi-juridische betoog begint, markeert hij de wendingen daarin die bij een traditionele betoogtrant horen.

Maar niet alleen uiterlijk en tekstbehandeling wijzen op een repertoire-handschrift, ook de aard van de verzamelde teksten zelf laat moeilijk een andere konklusie toe. Op grond van hun inhoud zijn ze bij uitstek geschikt om te functioneren bij feestelijke gelegenheden, als bruiloften, partijen en de vastelavond, die om het optreden van entertainers vroegen. Is dat bij *BS* als typische vastelavondtekst onmiskenbaar, dan vinden we daarnaast boerden, spreuken en raadsels, waarbij vooral de laatste appelleren aan het nagestreefde saamhorigheidsgevoel van het laatmiddeleeuwse volksfeest. Ook de tekst ter gelegenheid van Nieuwjaar hoort bij de feestelijkheden in die dagen. En de lange scheidtekst op de boeren sluit al evenzeer aan bij de verhef-

ving van boeren tot de vastelavondnarren bij uitstek binnen de stedelijke festiviteiten. Ten slotte is het koningsspel misschien wel het duidelijkst, omdat juist dat fragment overgenomen is uit een omvangrijke ridderroman. Daarmee liet de stedelijke bovenlaag zich graag bedienen in haar hang naar riddervertoon, die de drukkers aan het eind van de 15de eeuw zo'n aantrekkelijke afzetmarkt deed vinden voor prozaromans.

de datering

Ergens in de 15de eeuw, wellicht uitgestrekt over een aantal jaren, moet het handschrift gemaakt zijn. Als het voornaamste hulpmiddel hiervoor wordt het watermerk gezien. Dat gaf al in 1838 de archivaris J.A. de Zwaan aanleiding om het te plaatsen tussen 1430 en 1450. Deze grenzen zijn door latere onderzoekers, die over betere hulpmiddelen konden beschikken, overgenomen. Toch worden de mogelijkheden om te dateren met behulp van watermerken overschat. Om te beginnen bevat het papier het bekendste type watermerk uit de late middeleeuwen, de ossenkop met Sint-Andrieskruis tussen de horens. De bestaande registraties van dit type in talloze variaties laten niet meer toe dan het vaststellen van gelijkenis, in verschillende graden, tussen de vijf varianten in ons handschrift en varianten elders. Van volstrekte identifikatie kan geen sprake zijn.

Maar belangrijker is dat deze dateringstechniek berust op een aantal veronderstellingen, die allerm minst vastliggen. Wie zegt dat de gebruikers van papier, zoals kopiisten en drukkers, dat doen binnen een tijdsbestek van enkele jaren na de produktie? Dus ook al zou het bewijs geleverd zijn voor een produktie van het papier tussen 1430 en 1450, waarom zou iemand dat dan niet aan het eind van de eeuw kunnen gebruiken, om welke reden dan ook? Dat kan, ten slotte, zeker gelden voor een amateur als onze 'kopiist' die zo klaarblijkelijk worstelt met een stagnerende papiervoorraad.

Ook het houvast dat de datering 1413 lijkt te bieden in *BS* (het enige jaartal in het hele handschrift) is van dubieuze aard. Zoals we later zullen bespreken, behoort een spelelement hierin tot de mogelijkheden, maar ook al zou het kloppen als ontstaansdatum voor *BS*, dan is al vastgesteld dat de versie die voor ons ligt uit niet meer bestaat dan een onbeholpen afschrift. Uit de loop van de 15de eeuw, dus.

de inhoud van de tekst

De 15de-eeuwse tekst over een gilde van de Blauwe Schuit nodigt per mandement nieuwe leden uit, die standsgewijs worden gepresenteerd. Tezamen zullen zij een gilde vormen dat een goed heenkomen kan vinden in de genoemde schuit. Die konstruktie hebben we teruggevoerd op de spelvormen van de stedelijke vastelavondviering waar spotgilden tijdelijk aan het bewind zijn, om spanningen te ventileren, angsten te bezweren en nieuwe regels te testen. Omkering van bestaande waarden en verhoudingen vormt daarbij een kernpunt, evenals het uiten van kritiek.

De combinatie van die twee leidt op het niveau van teksten naar satire op de wijze van de ironie. Daarbij levert de erfenis van de standensatire het model voor de kritiek, terwijl we de ironie terug vinden in de omgekeerde wereld van de spotorde. De burgerij speelt de verbanning van wat haar bedreigt in gepersonifieerde narren die per schip afreizen.

Het favoriete voertuig bij de ironische standensatire is het schip. De scheepsallegorie is zeer populair in de middeleeuwen. Gebaseerd op verschillende bijbelpassages ontwikkelt zich uit de kommentaren der kerkvaders een hele reeks schepen die eerst in preken, maar later ook in andere teksten en afbeeldingen de Christelijke leer moeten verduidelijken. Naast het schip van de kerk(gemeenschap) is er een schip der doop, een schip van het paradijs, een schip van genade, een schip van boete, terwijl ook Maria als schip voorgesteld kon worden. Uit het schip van genade ontwikkelt zich een schip van boete, dat grote carrière maakt in de volkspreken van de 14de en 15de eeuw. De tocht daarmee wordt geïdentificeerd met een waarachtig Christelijk leven in het algemeen. Die tocht stond bloot aan vele gevaren, en er werd dan ook veelvuldig schipbreuk geleden, een situatie waarin het schip door allerlei aftakeling kon belanden. En die averij liep men op door een zondig leven.

Tegenover dit schip van boete staat een ander schip, dat regelrecht naar de hel voert. Het vaart in de verkeerde richting, en stelt een zondig leven voor, belichaamd door passagiers die van zuipen en brassen een levensdoel hebben gemaakt. Daaraan herinnert de eigentijdse uitdrukking *zuipschuit* nog. In die zin moet ook Jeroen Bosch' *Narrenschuit* begrepen worden, waarop een schuit volgeladen is met lallende standsvertegenwoordigers. Hun gedrag is het gevolg van dwaasheid, die hen regelrecht naar de ondergang zal voeren.

Uit deze traditie van het schip van boete en het helleschip stammen, via preken en exempelen, de laatmiddeleeuwse voorstellingen van narrenschip (de zonden zijn gereduceerd en gepersonifieerd tot narren), een schip van Sint Reynuyt, schip van armoede, en ook de blauwe schuit. Er zijn niet alleen teksten en afbeeldingen van zulke schepen, we vinden ook daarmee samenhangende uitbeeldingen in het kader van de middeleeuwse feestcultuur. Op wagens meegevoerde schepen spelen een belangrijke rol in de vastelavondoptochten, waarvan niet alleen helleschip en narrenschip de oorsprong vormen maar eveneens kultische wagens uit de Germaanse Oudheid. Daarvan maakt Tacitus al melding. En een uitvoering kroniekbericht van de abt van Sint-Truiden spreekt over een scheepswagen die door wevers werd voortgetrokken in het Luikse land in 1133. Deze verdachte lieden (men beschouwde hun beroep in de middeleeuwen als eerloos, omdat het de taak van vrouwen zou zijn) gaven zich daarbij over aan zang en dans, liederlijke obsceniteiten en satirisch gedrag ten koste van anderen.

Het verschijnsel van een schip op wielen gaat behoren tot de vertrouwde voorstellingen van de vastelavondviering, om de omgekeerde wereld te verbeelden en gedrag dat naar de ondergang leidt. In de Nederlanden vinden we in stadsrekeningen opgetekend dat schepen rondreden met vastelavondviering, in Nijmegen en Bergen-op-Zoom zelfs met zoveel woorden een blauwe schuit.

Het mag nu duidelijk zijn in wat voor zin de burgers bij hun vastelavondoptochten een schuit op wielen voorttrokken. Ze beelden zonden en ondeugden uit, waarbij ze zichzelf als de betrokken standen en/of narren konden vermommen, die de stedelijke samenleving aldus ritueel wenste te verwerpen.

Het gilde van de Blauwe Schuit is een tijdelijke vastelavondverbeelding, in de traditie van de jongelingen-charivari en de standensatire, met een moraliserend doel ten dienste van een burgermoraal in opbouw. En de tekst als zodanig representeert een voordracht zoals die bij zulke gelegenheden gehouden werd. Zij die zich materieel niet kunnen handhaven, worden opgeroepen om als dwazen in de schuit te stappen. Ze worden in de boot genomen, om vervolgens in clubverband af te reizen naar een bestemming buiten de geordende maatschappij. We moeten ons niet laten misleiden door de vrolijke toon waarop dat gebeurt en de ironie. Die horen bij de tijdelijk omgekeerde wereld, en ze vormen een instrument voor de burgerij op zoek naar een passende moraal. Dan bestaat de essentie van de tekst uit de vaststelling dat het lidmaatschap beëindigd zal zijn wanneer de wijsheid de dwaasheid overwonnen heeft, hetgeen veelbetekend in de volgende regel nog eens terugkomt in de vorm van te grote rijkdom (r. 260-261).

Dat is inderdaad het soort wijsheid dat *BS* op het oog heeft. Maar wie niet beter wil worden, zal eeuwig in hetzelfde schuitje zitten, om met het gilde te blijven rondvaren.

De tekst 6

- Ende alle ghesellen van wilde manieren
 Ontbieden wi gruet ende saluut,²
 Te comen in die Blauwe Scuit³
 Ende in der Blauwer Scuten ghilde.
 5 Sijn si onedel of van den scilde,⁵
 Hem allen gaern men ontfaet,⁶
 Opdat si leven als hierna staet⁷
 Ende werken mit al haer vermoghen.
 Nu hoert, ic sal haer leven toghen,⁹
 10 Die onser Scuten toebehoert.
- Ende eerst van den heren voert,¹¹
 Ridders of knechts, die lien of lant¹²
 Versetten om ghelt in anders hant.¹³
 Of die ter lomberde gaen¹⁴
 15 Ende laten daer hoer pande verstaen¹⁵
 Doer groten commer, suldi weten.¹⁶
 Ende die hoer coren groen eten,¹⁷
 Ende die hoer renten niet en moghen verbeijden,¹⁸
 Ende garen groten staet leijden,¹⁹
 20 Ende die alle jaers wat lants vercopen,
 Ende haer schult laten hopen,

- 2 *Ontbieden...comen*, groeten wij en zeggen wij aan om toe te treden
 3 *Ontbieden...comen*, groeten wij en zeggen wij aan om toe te treden
 5 *Hs. of of; van den scilde*, van adel
 6 *ontfaet*, opneemt
 7 *Opdat*, op voorwaarde dat
 9 *toghen*, uit de doeken doen
 11 *heren*, adel
 12 *knechts*, schildknapen; *lien*, leen (goed)
 13 *Versetten*, verpanden
 14 *lomberde*, lommerd
 15 *hoer*, hun; *verstaen*, (eeuwig) staan
 16 *commer*, tegenspoed; *suldi*, moet ge
 17 *Ende...eten*, op krediet leven
 18 *Hs. om doorgehaald na niet; verbeijden*, afwachten
 19 *Ende...leijden*, en graag op grote voet leven

- Ende die fyolen laten sorghen,²²
 Ende die copen al dat men wil borghen²³
 Ende haeren staet niet en minderen:
 25 Dat sijn onse verloren kinderen.
 Ende die gheringhe sijn ter hant²⁶
 Te slaen voer hoeft of mont of tant,
 Ende die dor dobbelen of drincken,²⁸
 Singhen, springhen ende clincken,²⁹
 30 Ende die wildelic ghebaren,
 Ende die haer renten dubbelt vertaren,³¹
 Ende altoes liever vertrecken willen³²
 Dan si thuus bleven stille,
 Ende die ghaerne belleren mit sconen vrouwen,³⁴
 35 Die sullen dat ghilde ophouwen.
 Voert van den gheestliken heren,³⁶
 Die willen wi in onse ghilde eeren,
 Apten ende grote prelaten,
 Die haer cloester t'achter saten,³⁹
 40 Ende versetten ende vercopen⁴⁰
 Des cloosters renten bi groten hopen,⁴¹
 Ende die na hoer ghenuchte leven⁴²
 Ende niet veel daer om en gheven
 Om den kommer ende lachter,⁴⁴
 45 Dat haer cloester soe gaet t'achter,
 Ende des nachts brassen ende hoveren,
 Ende onnutlic haer goet verteren,
 Ende die voecken mit sconen wiven,⁴⁸
 Die sullen in onse ghilde bliven.

22 *Ende...sorghen*, er onbezorgd op los leven

23 *borghen*, krediet geven

26 *gheringhe*, snel

28 *dor*, steeds maar

29 Hs. *sprighen*; *clincken*, plezier maken

31 *vertaren*, verteren

32 Hs. *verter* doorgehaald na *liever*

34 *belleren*, aan de zwier gaan

36 Hs. *wanden*

39 *t'achter saten*, in verval doen raken

40 *versetten*, verpanden

41 Hs. *ga* doorgehaald na *Des*

42 *na hoer ghenuchte*, voor hun plezier; Hs. *h* doorgehaald na *die*

44 *kommer ende lachter*, tegenspoed en schande

48 *voecken*, dollen

- 50 Hoert, gi papen ende gi clercken,
 Die gaern mit der lenden werken
 Ende gaeme haer ghenuechte driven
 Mit maechden of mit mannenwiven,⁵³
 Of die gaeme drincken wijn
- 55 Ende meer in 't gheselschap sijn
 Dan haer renten moghen draghen
 Ende bi nachten ende bi daghen
 Boeven, spelen, dobbelen ende drincken⁵⁸
 Ende niet veel daerop en dincken,
- 60 Of haer guet mit groten hopen,
 Ende dan te Rome lopen
 Om ander goet, ende dan verteren
 Al haer goet ende cleyder mede,
 Ende comen weder naect thuus
- 65 Sonder proven seer confuus;⁶⁵
 Of die papen ende provende heren,⁶⁶
 Die haer proven permutteren⁶⁷
 Om ander proven die arger sijn,
 Ende nemen daerof dat gheldekijn
- 70 Ende brenghe 't over mitten ghesellen:
 Dese mach men in der Scuten tellen.
 Hoert, moniken ende beghinen lude,
 Die en willen wi niet vertragen,⁷³
 Die sielmissenghelt ende steecpenninghen⁷⁴
- 75 Mitten ghesellen overbrenghe,
 Ende al haer baet van haer termijn⁷⁶
 Verminnen of verdrincken in wijn,
 Of die 't mit gueden ghesellen verteren
 Ende lichtelic absolveren
- 80 Van al dat een heeft misdaen,
 Opdat si daerof ghelt ontfaen,

53 *mannenwiven*, getrouwde vrouwen

58 *spelen*, naaien
 waarschijnlijk ontbreekt persoonsvorm 'verbrassen'

65 *proven*, prebenden; *confuus*, in de war

66 Hs. *Op; provende heren*, kanunniken

67 Hs. *permitteren; permutteren*, ruilen
arger, voordeliger

73 *beghinen lude*, geile begijnen; waarschijnlijk: *begheven lude*, kloosterlingen

74 Hs. *sill* doorgehaald na *Die*; *steecpenninghen*, aalmoezen

76 *baet*, opbrengst; *termijn*, bedelgebied
absolveren, kwijtschelden; Hs. *a* doorgehaald na *lichtelic*

- Ende die crancke rekeninghen⁸²
 Haren clooster daerof bringhen,
 Wat si winnen in haer termijn:
 85 Dese sullen in 't ghilde bliven.
 Voert die poorters in die stede
 Ende gueder luden kin der mede,
 Die niet en sorghen noch en sparen
 Ende grof en grotelic vertaren
 90 Dat hem van haer ouders is bleven,
 Ende niet veel daerom en gheven
 Hoe onnuttelic sij 't overbringhen,
 Ende dobbelen, spelen ende singhen⁹³
 Sonder sorghen, wilder dan wilt,
 95 Hi en dochte niet dat hi een mite hilt:⁹⁵
 'God onse Heer is rijc ghenoech,⁹⁶
 Laet ons nemen onse ghenoech
 Van den onsen sonder sorghen;
 Laet si sorghen die ons borghen.⁹⁹
 100 Ende die niet en sorghen nacht noch dach
 Voer al haer goet is wechghebract
 Mit vrouwekyens of mit lichten wiven,
 Of mit buverien te driven,
 Ende die slapen toter noen,
 105 Voert dan niet en moghen doen,
 Ende die nachts waken ende braken,
 Want si in 't gheselscop raken,
 Ende die niet en moghen doen of werken,
 Ende die harde nauwe merken
 110 Wat die beste ghesellen sijn,
 Is 't in bier of in wijn;
 Ende die renten noch lant en copen,
 Noch ghelt in hare kisten hopen,
 Ende die meer verteren in een jaer
 115 Dan drie jaer renten belopen voerwaer,
 Ende die dus gaen desen ganc,
 Al souden si daerna drie jaer lanc
 Buten lande dienen ende varen,

82 *crancke rekeninghen*, vervalste afrekeningen

93 *spelen*, naaien

95 *Hi...hilt*, hij was niet bang om maar een stuiver over te houden; hs. *en vooreen*

96 Hs. *ryche* doorgehaald na *is*

99 Hs. *La* doorgehaald voor *Laet*

- Nochtan en soude si niet sparen:
 120 Dus gherecht sijn si ende fijn,¹²⁰
 Dese moghen wael in 't ghilde sijn,
 Want si meest meesten ende groyen,¹²²
 Als si die Blauwe Scuit sien royen.¹²³
 Voert van den gueden vroukijns fijn,
 125 Die gaern bi die guede ghesellen sijn
 Ende die Venus dwinghet, die goddinne,
 Ende gern draghen verholen minne,
 Is 't abdisse of nonne,
 Die d'een bet dan d'ander gunne,¹²⁹
 130 Ende mit Sinte Jorys vissop sijn begoten.¹³⁰
 Dese moghen den Scuten ghenoten,
 Want si guede ghesellen beraden,¹³²
 Als si mit commer sijn beladen.
 Voert van den minliken beghinen,
 135 Die so heilich sijn van scinen,
 Ende so minlic oechkijns draghen,
 Dat een dat herte duncke waghen¹³⁷
 Ende vergaren mit haren aensien,¹³⁸
 Ende gaerne gueder minnen plien¹³⁹
 140 Ende in rechter caritaet:
 Hiermede is 't dat men die Scuit laed.
 Oec maechden die men te langhe hout,
 Ende groet worden ende out
 XXV jaer of meer,
 145 Dese maechden torentet al te seer,¹⁴⁵
 Dat si alleijn bliven.
 Hoert van den mannenwiven,¹⁴⁷
 Die gaerne goet gheselschap driven,
 Waer 't dat hem tevoren quaem,¹⁴⁹
 150 Die hebben oude mannen,

- 120 120 *Dus...fijn*, op deze wijze zijn ze volmaakt geschikt
 122 *Want...groyen*, want ze floreren het best
 123 *royen*, varen
 129 *gunne*, genegen is
 130 *mit... begoten*, verschrikkelijk geil zijn; Hs. *b* doorgehaald na *jorys*
 132 *beraden*, steun geven
 137 *waghen*, trillen
 138 *vergaren...aensien*, zich verstrikt voelt door haar aanblik
 139 *plien*, plegen
 145 *torentet*, vertoornt het
 147 *mannenwiven*, getrouwde vrouwen
 149 *Waer't...quaem*, als de kans zouden krijgen

- Die hem gheen solaes en gannen,¹⁵¹
 Noch een doen noch en driven.
 Dese vrouwen ende dese wiven
 Gaerne na guede ghesellen vraghen,
 155 Die hem haer leet helpen draghen
 Ende mit vroechden willen leven,¹⁵⁶
 Mer dese moeten dicke gheven:
 Hierom sullen si in die Scuut
 Die vracht wesen uut ende uyt.¹⁵⁹
 160 Voert van al den gueden ghesellen,
 Die willen wi in onse ghilde tellen
 Ende eeren ende minnen,
 Ende gaerne haer broet winnen¹⁶³
 Mit ambocht of mit comenscop,¹⁶⁴
 165 Ende dat weder mit gheselscop
 Bi brenghen mit groten hopen,
 Ende gheen lant daarmede copen;
 Ende die dienres ende knapen¹⁶⁸
 Willen wi in onse ghilde rapen,
 170 Die al haer winninghe ende baten¹⁷⁰
 Des sonnendaechs in die taverne laten,
 Ende verteren drie weken t'achter
 Of een maent, dat en is gheen lachter,¹⁷³
 Of die op een dach verspelen
 175 Haer somerhuer of soveel¹⁷⁵
 Als si winnen binnen den jaer,
 Ende hem dat weder suer ende swaer¹⁷⁷
 Laten worden vro und spaed:
 Dese nemen wi in ghenaed.
 180 Ende die joncwiven in die steden¹⁸⁰
 Ende opten landen oec mede,
 Die haren sin legghen of stellen
 An een of an twee goeden ghesellen,

- 151 *solaes*, bevrediging
 156 Hs. *Ende mit vroeghden* doorgehaald voor *Ende*
 159 *uut ende uyt*, geheel en al; Hs. *uut ende uuyt*
 163 *Ende*, die
 164 *comenscop*, handel
 168 *dienres ende knapen*, dienstpersoneel
 170 Hs. *winnighe*
 173 *lachter*, schande
 175 *somerhuer*, het loon van de (gehele) zomer
 177 Hs. *r* doorgehaald na *suer*
 180 *joncwiven*, dienstmeisjes

Ende liever gaen dansen ende spelen
 185 Dan si te huus deden vele,
 Ende des nachts mitten ghesellen waken,
 Al souden si sterven van vake,¹⁸⁷
 Die nochtan niet en souden laten,
 Si en souden haren buel inlaten.¹⁸⁹
 190 Dese sijn in der Scuten ghilde.

Nu mocht een vraghen of hi wilde,
 Die in dit ghilde comen woude,
 Of hi al dese punten soude
 Moeten doen die sijn voerscreven.
 195 Hierop willen wi antwoert gheven:
 Een mensche sal in hemselven gaen¹⁹⁶
 Ende sien sijn regiment aen¹⁹⁷
 Van sinen leven ende wandelinghen,
 Van seden ende van allen dinghen,
 200 Die hi daghelix plecht te hantieren.
 Vint hi meer punten van manieren
 Dan hem meer ter wijsheit trecken,²⁰²
 Dan wijsheit die ter dwaesheit trecken,²⁰³
 So en is hi in onse ghilde niet.
 205 Mer die in hemselven siet
 Meer punten dan hier staen voerscreven,
 Dan wijselike mede te leven,
 Die sinen staet meest regeren
 Ende sinen goede meest deeren,
 210 Dese sullen in onse Scute gaen
 Ende onse ghilde nemen aen.
 Oec soe willen wi een except maken²¹²
 Dat onse ghilde en sal niemant ghenaken
 Noch in onse ghilde wesen
 215 Die een punt heeft van desen,
 Als moerdbranders, dief of moerdenaer,
 Zerovers of verraders swaer,
 Boerssniders ende alle ladders meede,²¹⁸

187 *vake*, slaap

189 *buel*, minnaar

196 Hs. *En* voor *Een*

197 *regiment*, gedragwijze

202 *Dan...trecken*, die hem meer wijs dan dwaas doen

203 *Dan...trecken*, die hem meer wijs dan dwaas doen

212 *except*, voorschrift

218 *ladders*, zwervers

- Die quade fauten hebben onder haer leden.²¹⁹
 220 Dese sijn al uutghenomen
 Ende die en moghen in onse ghilde niet comen.
 Mer het walt veel overal,²²²
 Dat een mit groten ongheval
 Dootslach doet in toornre heet,
 225 Dat hem na is harde leet,
 Of die syn lijf moet verweren:
 Dese nemen wi op mit eeren.
 Of die ruters opter straten²²⁸
 Ende niet en roven op ghene vaert,²²⁹
 230 Si en sijn daer jeghens bewaert,
 Of viant des lants heren,
 Daer si roef of rovers gheren,²³²
 Sijn si scout of van den scilde,²³³
 Soe nemen wi se in onse ghilde.
 235 Voert maec ic u een bediet,
 Dat wi en willen die wiven niet,
 Die sijn van sulken leven,
 Dat si daer niet om en gheven
 Mit wien si sijn of mit hoeveel,
 240 Of die 't al in laten gaen,
 Maghen, swagheren suldi verstaen,²⁴¹
 Of die quaet sijn van wanderinghe²⁴²
 En willen wi om ghene dinghe.
 Mer een wijf die moet wel minnen
 245 Eenen ende oec den anderen sinnen
 Ende toghen hem haer ontfarmhede,²⁴⁶
 Mer al mit besceijdenhede,
 Dat 's te segghen, soe ic meen,
 Dat si niet en gaet ghemeen
 250 Boven een of twe.
 Anders en doeck si min noch meer
 Dan dat men reket voer een hoer,

219 *Die...leden*, die besmettelijke ziekten onder de leden hebben

222 *het walt veel*, het komt veel voor

228 *ruters*, lansknechten

229 *Ende...bewaert*, die slechts hen beroven op hun tochten die tegen zoiets bewapend zijn; Hs.
Ende voor en

²³⁰

230 , die slechts hen beroven op hun tochten die tegen zoiets bewapend zijn; Hs. voor

232 *Daer...gheren*, wanneer deze op roof azen

233 *Syn...scilde*, of dat nu schouten of edelen zijn

241 *maghen*, familieleden

242 *van wanderinghe*, in de omgang

246 *ontfarmhede*, 'barmhartigheid'

Die om cleijn ghelt dat dinc doen.

Dese privilegien ende desen punten voerscreven

- 255 Hebben wi onse ghilde ghegeven
 Ende onse ghildebroeders mede,
 Ende sal dueren in ewichede,
 Totdat si hem anders saten,²⁵⁸
 Dat si onse ghilde moghen laten
- 260 In wijsheit of in huwelic,
 Of dat si werden te rijc.
 Mer die leven bi onsen raed
 Houden wi vast ende ghestaed²⁶³
 Alle privilegien ende virtuu²⁶⁴
- 265 Die toebehoren die Blawe Scuut,
 Also langhe als si t'onswaert keeren
 Ende iet hebben te verteren
 Ende onse ghilde willen hantieren.
 Ende omdat wi willen in allen manieren
- 270 Onse privilegien houden in staden,²⁷⁰
 So hebben wi bi onsen raden²⁷¹
 Ende mit raden onser kinder mede,
 Die wi heten van den quaden beleden,²⁷³
 Binnen onsen leven dit bezeghelt.
- 275 Dat sulver is vercoft ende ghelt,²⁷⁵
 Daer die seghel of was ghewracht²⁷⁶
 Ende dat ghelt is overghebracht,²⁷⁷
 Also den menighen wel is bekent,
 Die kennen onse quade regiment.
- 280 Ghegeven in Ons Heren jaer
 MCCCC ende XIII voerwaer,
 Opten rechten vastelavont
 Als die van Brabant wel is cont,²⁸³
 Doe si in Oestpolre staken

- 258 *hem...saten*, hun leven anders inrichten
 263 *ghestaed*, standvastig
 264 *virtuu*, voorrecht(en)
 270 *in staden*, in stand
 271 Hs. *s* doorgehaald na *So*
 273 *van...beleden*, van het wanbeheer
 275 *ghelt*, te gelde gemaakt
 276 *ghewracht*, gemaakt
 277 *overghebracht*, verbrast
 283 *cont*, bekend

- 285 Ende die speren in die eer van vrouwen braken
 Jegkens die van Oedekiinskerke.
 Hierbi so mach men merken,
 Doe die ghilde in Brabant quam
 Ende men dit ghilt annam,
 290 Mer dit ghilt was langhe tevoren
 t'Anwerpe verheven ende vercoren,
 Eer 't die van Brabant ophieven.²⁹²
 Mer t'Anwerpen en sijn ghien brieven
 Noch gheen hantvesten, hoe si souden leven.
 295 Si en worden hem hierna ghegeven
 Uten hantvesten ende uuten coren,²⁹⁶
 Die Jacop dichte van Oestvoren.

292 *ophieven*, oprichtten

296 *coren*, keuren

Kommentaar 7

r. 1-10

de spotsouverein

Regel 1 in deze editie is niet echt de eerste regel. Tussen de 36 en 46 regels zullen ervoor gestaan hebben, op het ontbrekende blad in het handschrift op deze plaats. En aangezien de bladzijden in het handschrift nooit meer dan 23 regels tellen en nooit minder dan 18 komen we op de bovengenoemde grenzen.

Wat zal daarin gestaan hebben? We vallen nu middenin een zin de tekst binnen. Iemand die zich *wi* noemt (r. 2) en later *ic* (r. 9) sluit kennelijk een opsomming af met een groet aan ‘alle ghesellen van wilde manieren’ (r. 1), die hij tevens ontbiedt om toe te treden tot het gilde van de Blauwe Schuit. Hij doet dat in de vorm en de stijl die in de middeleeuwen gebruikt werd voor oorkonde of mandement, een geschrift dat uitgaat van de overheid en dat tot doel heeft bepaalde maatregelen, bevelen of feiten ter kennis te brengen van de gemeenschap of van bepaalde individuen.

De *ik*, die zich toepasselijk *wi* noemt in de aanhef, kan niemand anders zijn dan de vastelavondheer, de feestaanvoerder die zich presenteert als tijdelijk heerser over een spotgilde. Onder zijn bewind valt ook de griffier die zich in de laatste regel van de tekst bekend maakt als Jacob van Oestvoren. Deze heeft de statuten van het gilde opgesteld, maar het is de spotsouverein die ze uitspreekt.

Jammer genoeg leren we dus de naam van deze autoriteit niet kennen, en evenmin zijn titulatuur. Want daarmee opent elk mandaat, in de vorm van de zogenaamde *intitulatio*, die inderdaad bladzijden in beslag kon nemen en derhalve nogal eens afgekort werd met *etc.* Complete spotmandementen laten zien dat deze mogelijkheid ten volle benut werd, om de aard van het spotbewind meteen duidelijk te maken. Daarvan getuigen de namen van de spotsouvereinen, en dat wordt nader toegelicht in hun heerschappijen. Wanneer het om zuipen gaat, presenteert Bacchus zich als ‘Keyser van den Rinschen wijne, Coninc van Malveseyen’ en vervolgens over een lengte van 42 gedrukte regels als prins, hertog, graaf, heer, drost, schout, gouverneur, prefekt en leenheer van talloze andere tot gebied verheven alcoholica.

De heerschappijen van de souverein van het gilde van de Blauwe Schuit moeten gelegen zijn in de gebieden waar dwaasheid en ‘quaet regiment’ de scepter voeren. In het algemeen voeren de statuten dit aan als voorwaarde voor het lidmaatschap. Bovendien wordt tegen het slot nog eens samengevat dat wijsheid en een gevestigde plaats in de samenleving een eind zullen maken aan deelname van het spotgilde (r. 258-261).

wilde manieren (r. 1)

‘Wild’ is de aanduiding bij uitstek in de late middeleeuwen voor ongebonden leven, dat zich (nog) niet wenst te voegen naar de eisen van een geordend leven. Moenen typeert in de *Mariken van Niemeghen* het zootje ongeregeld in de Gulden Boom te Antwerpen als ‘al dat int wilde leyt sinen tijt’ (ed. C. Kruyskamp, 1972, r. 807). En dat slaat dan op gokkers, hoeren, koppelaars en messentrekkers. Het gilde van de Blauwe Schuit staat klaar om zulke typen op te vangen, die in de opening samenvattend worden begroet als ‘ghesellen van wilde manieren’. Ze zullen het gilde weer verlaten wanneer ze de juiste manieren geleerd hebben, dat wil zeggen zich onderwerpen aan zeden en gebruiken zoals de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving die gaat stellen. Dit geldt vooral voor jongelingen, die van nature nog ongeordend zijn. *BS* spreekt bij de wittebroodskinderen (r. 86 vlg) samenvattend over hun gedrag als ‘wilder dan wilt’ (r. 94). De meest gebruikelijke manier om deze ‘wildheid’ te genezen is gelegen in het huwelijk. Heel direkt wordt dat uitgedrukt in een rondeltje elders, dat begint met: ‘Ic was wilt, ic ben ghevaen / ende bracht in minliken bande’ (*Vaderlandseh Museum* 2, 1858, 196-200, r. 63-4). Met zijn wildheid is het nu gedaan, dank zij de ban van de liefde. Als een van de redenen die het lidmaatschap zullen beëindigen noemt de tekst dan ook het huwelijk (r. 260).

r. 11-35

voert (r. 11)

Van r. 11 tot r. 90 volgt een opsomming van de groeperingen die ge schikt zijn of kunnen worden voor het lidmaatschap van het gilde. Deze opsomming wordt afwisselend gestructureerd met ‘voort’ en ‘hoort’. In de editie Verwijs wordt dit genormaliseerd tot ‘voort’, wat de meest gebruikelijke markering van opeenvolgende punten in

het serieuze mandement is. Maar daarmee gaat Verwijs voorbij aan het speciale karakter van dit op schrift gestelde spotmandement.

Zoals hij voor ons ligt representeert de tekst repertoire, dat aanleiding heeft gegeven tot levende verbeeldingen tijdens de vastelavondviering. Daarbij riep de vastelavondheer als souverein van het gilde van de Blauwe Schuit zijn potentiële volgelingen op. Als een echte heerser doet hij dit in de vorm van een mandement. Met 'voort' hanteert hij de stijl daarvan, met 'hoort' (r. 50, 72, 147) richt hij zich regelrecht tot de verzamelde feestvierders. Op deze wijze weet hij zijn dekreet direkt aan de man te brengen, zonder de vorm van het mandement uit het oog te verliezen.

heren (r. 11)

Als eerste groep worden dan de 'heren' genoemd, waarbij de uitersten binnen deze stand met 'Ridders of knechts' aangegeven worden. Hun kwaliteiten, vereist voor deelname, bestaan in de eerste plaats uit het leven boven hun stand. Ze geven steeds meer uit dan ze hebben, en ze proberen zich te handhaven door daartoe stukjes land te verkopen of een beroep te doen op de lommerd. Daarnaast zijn ze vechtlustig en geven zich over aan wilde braspartijen, hetgeen halverwege in de passage ingeleid wordt met 'Dat sijn onse verloren kinderen'

Fig. 7 Ridder, uit: *Scaecspul* (1483), H7 verso; ex: Parijs Bibl. Nat.

(r. 25).

Ridders en schildknapen worden in de Westeuropese standenliteratuur doorgaans in één adem genoemd. Bij de hevige kritiek die hen in termen van hoogmoed en schraapzucht uitvoerig treft, wordt evenwel meermalen een excuus voor zulk kwalijk gedrag aangevoerd: de ridders zijn in een materiële noodpositie beland. Voor de *Dietsche Doctrinale* is dat aanleiding om boeren en kooplieden te waarschuwen voor investeringen in land ‘daer die here meer verteert dan / Sine rente wel ghedraghen can’ (ed. 1842, 164). In de Bourgondische Nederlanden van de 15de eeuw komt de adel sterk in de verdrukking. De centraliserende politiek van de Bourgondiërs vormt een kleine elite onder de adel voor hoge posten in leger en aan het hof, verbonden in de Orde van het Gulden Vlies. Maar voor het landsbestuur op het niveau van Rekenkamer, Grote Raad en Parlement worden in toenemende mate burgerambtenaren aangezocht met een universitaire scholing. Allerlei traditionele ambten voor de regionale adel vallen weg. Gvoegd bij erfdelingen, oorlogsverwoestingen en de ontwaarding van het geld bij vastliggende renten die vooral in de tweede helft van de 15de eeuw tot een enorme crisis op het platteland leidt, vormen deze ontwikkelingen een verklaring voor de snelle verpaupering van de lagere adel en de vechtadel in de Zuidelijke Nederlanden. Ze verkopen hun land en goederen bij stukjes en beetjes en worden afhankelijk van kapitaal in de steden. Sommigen trekken uiteindelijk ook zelf naar de steden en vermengen zich met een stedelijk patriciaat dat aast op land en titels. En als er niets anders meer opzit, worden ze koopman of kiezen een ander stedelijk beroep.

Deze ontwikkeling beschrijft *BS* smalend, vanuit het perspectief der gezeten self-made burgerij, die de plaats van deze verpauperde adel in haar zelf gecreëerde samenleving wil markeren in termen van onproduktiviteit en braspartijen uit vrije wil. Er is daarbij geen sprake meer van de criteria die met betrekking tot de adel voortvloeien uit de traditionele standenideologie. Kritiek, zoals we die bij Van Maerlant en andere kerkelijke leraars vinden, geldt de taakvervulling van een adel die *BS* niet meer kent. De kritiek ten aanzien van de ‘heren’ wordt dan ook opvallend vermengd met de criteria die hun uitdrukking vinden in de schets van het ‘quaet regiment’ van de betere burgerij elders in de tekst (r. 86-123). Ook daar gaat de voornaamste aandacht uit naar het mateloos verteren zonder voldoende middelen, dat weer in het bijzonder zou gelden voor de jongelingen uit die milieus. Die referentie is eveneens binnengeslopen bij de adel in de karakteristiek van de ‘verloren kinderen’ (r. 25), tevens een herinnering aan de

Enfants-sans-Souci, onder welke naam de stedelijke organisatie van het hekelend optreden der jongelingen-charivari bekend stond.

Met ‘heren’ refereert *BS* in feite aan een stedelijk geldpatriciaat, dat zich vermengt met stadsadel. Deze groep is afhankelijk van inkomsten uit landbouw en grondbezit. Voorzover zij rentenieren op dat bezit en niet meer actief investeren in handel en industrie, geldt voor hen hetzelfde als voor de adel met wie zij zich ambitieus vermengen. Hun inkomsten lopen sterk terug in de 15de eeuw. Deze renteniers vormen een nieuwe ‘stand’ naar burgerlijke optiek, die geen arbeid verricht maar van renten leeft. Een 16de-eeuwse tekst die een nieuwe maatschappelijke geleding voorstelt, onderscheidt hen nadrukkelijk als onproduktieven: ‘Die ander partije zijn heeren, vorsten, ende borghemeesters, oft ander rijke lieden, die van haer renten leven’. En steeds vinden we ze genoemd in de laatmiddeleeuwse standenliteratuur, bij voorkeur als ‘ledichgangers’. Ze worden als eersten uitgenodigd in de Blauwe Schuit, die de werkelijkheid van verpaupering onder de eertijds zo machtige rentetrekken in de stad en op het platteland vertekent tot een stand van redeloze fuifnummers, die door hun domheid en gebrek aan arbeidslust een ondergang tegemoet gaan waarvoor ze zelf verantwoordelijk zijn. *BS* verbindt kwaliteiten die de nieuwe burgermoraal strijdig met haar belangen acht met personen die zulk gedrag in het bijzonder zouden vertonen. En deze dienen verwijderd te worden.

r. 36 - 49

gheestliken heren (r. 36)

De volgende groep bestaat uit ‘gheestliken heren’, waarmee de seculiere en reguliere hoogwaardigheidsbekleders binnen de kerk bedoeld worden. De kwaliteiten, die hen rijp maken voor het gilde, zijn in hoge mate bepaald door de traditionele standensatire. Ten aanzien van de geestelijkheid verandert er weinig in de standenliteratuur van de 12de tot de 16de eeuw. Het voornaamste verwijt aan hun adres is dat ze hypocriet zijn, daar ze niet leven naar de regels die ze anderen voorhouden. Schraapzucht, in de vorm van simonie, gaat dan vooral de hogere geestelijkheid aan, maar tezamen met brassen en onkuisheid kan het op alle geestelijken toegepast worden. Toch zit er in de wijze waarop *BS* de hoge geestelijkheid aan de kaak stelt een burgerlijke optiek verweven. De kloosteroverheid, in de persoon van de abt, drijft handel met bezittingen en opbrengsten, maar niet ten bate van het algemeen belang. Ze profiteren ervan om zelf te kunnen brassen en vrouwen het hof te maken, ze doen niet anders dan ‘onnutlic haer

goet verteren' (r. 47). Met andere woorden, ze zijn onproductief door de hun toevertrouwde bezittingen en inkomsten niet profijtelijk uit te baten, en bovendien zijn ze hypocriet. Dat laatste is hier van minder belang, de aandacht gaat in de eerste plaats uit naar de verpaupering der kloosters, en in het bijzonder naar hen die daarvoor de verantwoordelijkheid dragen. Ook van geestelijken en hun stichtingen in nood wenst de stedelijke samenleving haar handen af te trekken.

Elders blijkt hoezeer de abt geacht werd met het zakelijk inzicht dat burgerkringen adverteren zijn klooster te runnen als een onderneming. Als de dood in een Lübecker dodendanstekst uit 1489 de abt verrast, roept deze ongevraagd uit, als waarborg voor het eeuwige leven, dat hij naar beste vermogen handel heeft gedreven met de opbrengsten van het klooster ten bate van het gehele convent (*Des Dodes Danz*, ed. 1876, r. 466-8). Het tegendeel is dan wat *BS* hier aangeeft. Dag en nacht zitten abten en abdissen te vreten en te zuipen, ten koste van hun medebroeders en -zusters en van de kloosterstichting als geheel.

voecken (r.48)

Het is zeer verleidelijk om hier snel 'naaien' in te vullen, maar daarvoor is (nog?) geen bewijs te vinden in laatmiddeleeuwse teksten. De vorm komt steeds voor in de onmiskenbare betekenis van 'spot drijven met'. Pas in de 17de eeuw vinden we plaatsen waar 'fokken' refereert aan de paring. Een extra complicatie geeft de vorm in ons handschrift. De *v* lijkt verdacht veel op een *b*, zodat men wellicht *boecken* moet lezen. Ook daarmee komt men slecht uit de voeten. Verwijs suggereert verwantschap met het Franse 'bouquer', dat kan staan voor 'kussen'. Maar ook hiervoor ontbreekt verder bewijs. Vooralsnog lijkt het 't beste om 'voecken mit sconen wiven' te lezen in de zin van 'dollen met mooie vrouwen', waarbij ook door de kontekst erotiek sterk aanwezig moet zijn.

r. 50 - 71

papen en clecken (r.50)

Met de 'papen' en de 'clercken' wordt de lagere geestelijkheid bedoeld, zoals pastoors en kapelaans. Later komen daar nog de kanunniken bij (r. 66). Ze vrijen, dobbelen en brassen, en drijven handel in

prebenden om aan de nodige fondsen voor dat gedrag te komen.

De onkuisheid van pastoors is een gemeenplaats in de middeleeuwse literatuur. Zoals in *BS* gaat het er vooral om dat hij zijn ontucht ongebreideld uitvoert met geld en goederen van de kerk. Willem van Hildegarsberch merkt in deze tijd bitter op dat de eerste de beste hoer profiteert van de goederen die God de mens op aarde in leen gegeven heeft (*Gedichten*, ed. 1870, nr. 58, r. 170-3). Want daar gaat het om. Dat pastoors er een vrouw op na hielden, was op zichzelf niet zo'n punt. De proloog bij het winterstuk van de steeds weer herdrukte heiligenlevens van Jacobus de Voragine stelt smartelijk vast hoe gewoon het is geworden voor pastoors om op een vaste vriendin te azen. Dat vinden ze belangrijker dan het redden van wel honderd zielen. En niemand schijnt dat erg te vinden: 'Mer leyder, het is nu comen in ghewoente haer vuyle leven, also dat men 't nu acht ende reket voer een cleyne sonde' (*Passionael*, 1505, A2verso). In bepaalde omstandigheden kon het zelfs binnen een dorpsgemeenschap wenselijk geacht worden dat de pastoor over een geregeld seksueel contact beschikte. *BS* concentreert de aanval dan ook op het oneigenlijk gebruik van het kerkelijk goed in de vorm van prebendenhandel, waarmee ze hun gebras en geil bekostigen.

Voorals het zich persoonlijk naar Rome begeven zou een rijke oogst aan prebenden kunnen opleveren, mits men de juiste taktiek hanteerde. De pastoors in *BS* komen daar echter bedrogen uit, of anders gezegd: wie er onbekommerd kerkelijk goed doorjaagt in de veronderstelling dat Rome wel nieuwe bronnen van inkomsten zal leveren, komt bedrogen uit. De verdorvenheid van de Roomse Curie zou zich vooral uiten in de prebendenhandel van de prelaten, die bij een persoonlijk bezoek met behulp van advocaten omgekocht konden worden. Deze jacht op prebenden heeft al evenzeer een traditioneel karakter in de middeleeuwse literatuur, inclusief de verwijzing naar een tocht naar Rome.

‘boeven’ en ‘spelen’ (r. 58)

Als eerste wordt de onkuisheid van de lagere geestelijkheid genoemd. Daarna komt hun braszucht ter sprake. Samenvattend zegt r. 58 dan dat ze dag en nacht ‘Boeven, spelen, dobbelen ende drincken’. Zowel onkuisheid als braszucht zijn hier aanwezig. ‘Boeven’ en de daarvan afgeleide vormen staan in laatmiddeleeuwse teksten vooral voor erotisch vertier. In zo'n kontekst duikt ook ‘buverien’ op in r. 103; de wittebroodskinderen verkwisten hun goed met vriendinnen en

hoeren, ‘Of mit buverien te driven’: of door geilheid ingegeven gedrag in het algemeen. Een ‘boeve’ is dan ook een hoerenloper of een geilaard. ‘Ey boefken’, zegt een jong meisje tegen een oude geilaard die haar borsten streelt. En heel duidelijk laat een moraliserende tekst weten: ‘Het sijn alle boeven ende boefinnen / Die gherijef sueken in dat si minnen’. Ook ‘spelen’ wordt graag in die zin toegepast. In een boerde in ditzelfde handschrift staat ‘ghespeelt’ zonder meer voor ‘genaaid’. Maar ook andere teksten uit de 15de en 16de eeuw vertonen een voorkeur om aldus naar ‘naaien’ te verwijzen (resp. M. de Meijer, *Volksprenten*, 1970, nr. 94; W. de Vreese, in: *Tijdschr. voor Ned. taal- en letterk.* 19, 1900, 304; *Vrouwen* ed. E. Verwijs, 1871, 87, r. 319).

gheldekijn (r. 69)

De kanunniken ruilen hun prebenden in voor betere, en de winst verbrassen ze met hun kornuiten. Die winst nu wordt aangeduid als ‘geldje’. Is het dan niet zoveel? Verkleinwoorden hoeven niet altijd iets kleins aan te geven, ze kunnen ook allerlei vormen van affekt uitdrukken, zowel in positieve (liefje) als in negatieve (smaakje) zin. De verkleinvorm van het geld dat er hier doorgedraaid wordt, moet kennelijk duidelijk maken dat er een luchtje (!) aan zit. Vergelijk ook de ‘vrouwtjes’ in r. 102 en r. 124.

r. 72 - 85

‘beghinen lude’ of ‘begheven lude’ (r. 72)?

De orde-geestelijkheid komt aan bod als ‘moniken ende beghinen lude’. De opbouw van de tekst lijkt op grond van het voorgaande tamelijk logisch te verlopen met het noemen van de geordende monnik en de ongeordende begijn als de uitersten binnen de reguliere geestelijkheid. Maar de volgende passage bespreekt slechts het gedrag van monniken, en bovendien komen de begijnen veel later als een afzonderlijke groep naar voren (r. 134-41).

De door Verwijs aangebrachte tekstverbetering *begheven luden*, als personen die geroepen zijn tot een geestelijk leven in ordeverband, ligt dan ook wel voor de hand als oorspronkelijke lezing. De kopiist heeft niet goed gekeken in zijn kopij en zich laten misleiden door te redeneren langs de logische lijn zoals hierboven aangegeven: hij wist immers nog niet wat er verder kwam.

bedelmonniken

In deze passage worden de bedelmonniken op de korrel genomen, die op grond van hun gedrag een vaste plaats in het gilde kunnen behouden. De kritiek is geheel stereotiep binnen de traditie van de middeleeuwse standensatire. De bedelmonniken buiten de hun toevertrouwde taak uit om aan middelen voor braspartijen te komen en achter de vrouwen aan te zitten. Geld voor gelegenhidsmissen ten bate van overledenen en aalmoezen steken ze in hun eigen zak. Dat doen ze ook met de inkomsten uit het hun toegewezen bedelgebied, door de afrekeningen met hun klooster te vervalsen. En ze zijn voor geld altijd bereid om iemand zonder meer van alle begane misdaden te absolveren.

De Latijnse satiren van de 12de en 13de eeuw bieden al een tamelijk compleet beeld van de monnik als koopman voor eigen rekening, en dat beeld wordt met de opkomst en snelle groei der bedelorden in de 13de eeuw nog versterkt en uitgebreid in de satiren in de volkstaal. Ze handelen in begrafenissen, absoluties, echtscheidingen, en ook in gewone artikelen waartoe hun trekkend leven goede perspectieven bood. Alleen al de herhaalde conciliebesluiten tegen zulke praktijken wijzen op de vormen die dit kennelijk in werkelijkheid kon aannemen. Reeds Antonius van Padua noemt in het begin van de 13de eeuw monniken gewoon marktkooplieden, wier doel het is handel te drijven, waartoe ze in twistgevallen ook processen voeren.

De minderbroeder in Chaucers *Prologue* beantwoordt geheel aan zo'n type. Hij heeft een gladde tong waarmee hij bedrieglijk handel weet te drijven. In het bijzonder brengt hij vrouwen in verleiding om hun zakelijke belangen door hem te laten behartigen, vooral met betrekking tot het opstellen van testamenten. Ook is hij bereid tot allerplezierigste regelingen inzake de absolutie, en zelfs voor de verschrikkelijkste zonden heeft hij nog een leuke kollektie penitenties, tegen een aanlokkelijk prijsje. Het model voor deze satire ligt wel bij *Faux Semblant* uit de *Roman de la Rose*, waarvan ook bewerkingen in het Nederlands bekend zijn. Voorgesteld als bedelmonnik adverteert deze zich als makelaar, vredestitcher, huwelijksbemiddelaar, uitvoerder van testamenten, procurator, bode en privé-detektive, dat alles tegen een bescheiden vergoeding.

De elfde knecht in *Van den XII wel dienende cnapen* van omstreeks 1400 heet *Ypocrita*, en hij verhuurt zich als geestelijke bij rijke dames en heren. Hij richt elk gebed te hunnen bate geheel naar wens

in, en kan zo een onbezorgd leven leiden. En daarbij is hij zijn roeping en zijn klandizie net zo trouw als een vos dat is aan een vette kip. Alles is te koop bij de kerk, zegt Jacob van Maerlant al is de 13de eeuw: ‘Absolucie, seghel, ban / Es al te cope mettien man’ (*Strophische ged.*, 1954, 122). En met Pasen is het uitverkoop, zoals in het *Doctrinael des tyts* ironisch wordt geadverteerd namens de minderbroeders: ‘Si sullen u te Paesschen wel van als absulveren’ (ed. 1946, 211-2). Zelfs voor wijn en brood doen ze al alles, voegt Van Boendale daar meer in het bijzonder met betrekking tot de bedelmonniken aan toe.

De kwalifikatie der bedelmonniken in *BS* is volstrekt stereotiep, maar appeleert niettemin aan een werkelijkheid die vooral vanuit een 15de eeuws stedelijk perspectief als even waar als bedreigend werd ervaren. De ongeregelde en ongecontroleerde handel der bedelmonniken, vrij van belastingzorgen en het onderhoud van een gezin, werd binnen de groeiende winstijver der kooplieden als in toenemende mate oneerlijke concurrentie beschouwd. Dat is het dat hen in de eerste plaats voor een permanent lidmaatschap van het gilde van de Blauwe Schuit in aanmerking doet komen. Hun zucht naar potverteren is niet de aanleiding om ze apart te noemen, dat gold immers voor het gehele geestelijke gezelschap als zodanig. Het gaat om de manier waarop.

vertruden (r.73)

Deze vorm is niet thuis te brengen. Wellicht moet *vercruden* (verstoten, verjagen) gelezen worden. Zoals vaak liggen ook in dit handschrift de *c* en de *t* dicht bij elkaar. Dat kan eveneens gegolden hebben voor de tekst die de kopiist gebruikte.

‘bliven ’ of ‘syn’ (r.85)?

Verwijs verbetert *bliven* in *syn*, waarmee hij deze regel in overeenstemming brengt met het paarsgewijs rijmen van de tekst. Nu zijn er meer afwijkingen op dat punt in de tekst, die telkens voor Verwijs aanleiding geven tot ingrijpen dan wel de konstatering dat een regel ontbreekt (zie in zijn editie r. 101, 102, 130, 149, 176, 230, 242, 254, 256). Het is de vraag of dit steeds tekstbederf betekent. Waarom zou een middeleeuws auteur niet eens afwijken?

r. 86 -123**poorters en wittebroodskinderen**

Vervolgens zijn de poorters aan de beurt, tezamen met jongelingen van gegoede afkomst in de stad. In de tekst als geheel lijkt een onderscheid aangebracht te zijn tussen rentenierend patriciaat dat samengevloeid is met binnen de stadswallen verzeilde adel en poorters die in goede doen zijn, maar verzuimen de stap naar het rentenierschap te maken door onroerend goed te kopen. Daar refereert de kwalifikatie in deze passage aan door op te merken dat zij 'renten noch lant en copen' (r. 112). Even later lijkt diezelfde groep nog eens genoemd te worden wanneer gesproken wordt over kooplieden die met hun vergaarde kapitaal 'gheen lant daarmede copen', maar het verbrassen met de medegezellen van het gilde (r. 160-7). Ongetwijfeld is dit de rationalisering van een feitelijke toestand die het onmogelijk maakte in de late middeleeuwen nog tot dit patriciaat door te dringen ofwel de terugslag van de conjunctuur in de 15de eeuw, die ook onder de koopliedenstand toesloeg. Zoals steeds wil de tekst dit weer, ironisch, herleiden op persoonlijke verantwoordelijkheid: ze verbrassen hun kapitaal in plaats van het te investeren.

Toch zijn het vooral de wittebroodskinderen (de spruiten van de rijk geworden kooplieden) die het hier moeten ontgelden. De gehele passage wordt gedomineerd door het hameren op hun domheid en

Fig. 8 Een rijkeluijskind, één van de 'verloren kinderen', uit: *Scaecspul* (1483), Q5 verso; ex: Parijs Bibl. Nat.

onbenul om niet aan de toekomst te denken. Ze werken niet, vooral door te verzuimen hun geld te investeren. Het trefwoord daarvoor is ‘sorghen’ en ze worden getypeerd met de allegorische eigennaam *Sorgheloos*. Hun economische vertrekpunt ligt in het kapitaal dat ze van hun ouders geërfd hebben. Binnen de kortste keren draaien ze dat erdoor met dobbelen, zingen, potverteren, en vooral met lichte vrouwen. Terwijl ze er rentedragend bezit of land mee zouden moeten kopen. Daarmee zijn de nieuwe normen van de burgerij in opkomst verduidelijkt: arbeid, investeren, winst maken. Wie daaraan niet kan of niet wil voldoen, is onwijs. Jongelingen zijn dit van nature. Door een strenge opvoeding moeten ze ‘wijs’ gemaakt worden. De richtlijnen daartoe werden in de late middeleeuwen gegeven in de parabel van de Verloren Zoon die in deze periode tot ongekennde populariteit stijgt, compleet in bewerkingen van rijmprint tot toneelstuk.

r. 124 -159

vrouwen

Onderscheiden in vier groepen komen de vrouwen aan bod. Ze worden in *BS* beschouwd als een aparte stand. Als zodanig komen ze in de traditionele standenideologie niet voor. Ze hebben geen specifieke taak, maar zijn ondergeschikt aan hen die dat wel hebben. In die zin wordt hun ondersteunende taak in de standenliteratuur toegelicht aan de hand van deugden die daarbij te pas dienen te komen. Het bekendst zijn die uit de satiren die hen een lange reeks van ondeugden in de traditie van de zondenleren aanwrijven, bij voorkeur gepresenteerd als een natuurlijk defekt, konform de Christelijk geïnspireerde vrouwenhaat in de middeleeuwen.

De doorbraak naar een aparte stand van vrouwen hangt samen met de breuk tussen stand en taak in algemene zin. De taken van allerlei stedelijke groeperingen worden onderworpen aan een nieuw normenpatroon dat de persoonlijke verantwoordelijkheid wil onderstrepen die een ieder voor zijn taak dient te dragen. Op die manier kunnen vrouwen ook als taakgroep voorgesteld worden. Dat hangt tevens samen met de ontwikkeling van de rol van de vrouw in de loop van de middeleeuwen. Binnen de stedelijke gemeenschap valt die uiteen in een aantal rollen die niet meer tezamen door één vrouw vervuld dienden te worden. De opvallendste daarvan is die van echtgenote. Ze moet het huishouden besturen van een gezin, dat voordien op het platteland bestond uit een bredere gemeenschap van bloedverwanten en ook burenen. Daarin had ze een veel bredere taak, en de traditionele

katalogus van verwijten kritiseert gedrag waartoe haar functioneren in zo'n gemeenschap aanleiding kon geven. De overgang van de *extended family* van het platteland naar de *nuclear family* in de stad sluit haar op in huis. Op zichzelf is het van betekenis dat in het Nederlands zich hiervoor de begripsaanduiding *gezin* ontwikkelt, gegeven dat de urbanisatie in de Nederlanden zich het eerst en het uitgebreidst voordoet.

Hiermee valt het accent vervolgens op het uitvoeren van huishoudelijke taken door de vrouw en een kuis moederschap. Omgekeerd noemen nu de satiren uit de 15de en 16de eeuw voornamelijk haar onkuisheid en de neiging om het huishouden te verslonzen, over te dragen aan echtgenoten die zulks gedogen (hennetasters) en de straat op te gaan voor vertier.

nonnen en begijnen (r. 124-41)

Deze ontwikkeling plaatst geestelijke vrouwen in *BS* als graad binnen een vrouwenstand, en niet meer als een dienstbare graad binnen de stand der geestelijkheid. Het zijn 'gueden vroukijns fijn' (r. 124), nederige vrouwen, volmaakt in het goede, maar al gauw blijkt dit ironiserend toegepast te worden op bedrevenheid in en begeerte naar wereldse liefde, en bovendien nog wel met betrekking tot de geordende vrouwelijke geestelijkheid, van hoog tot laag, 'is 't abdisse of

Fig. 9 Aristoteles gereden door Phyllis, een klassiek voorbeeld van vrouwenmacht, door de Meester van het Amsterdams kabinet (ca. 1480); ex: Amsterdam Rijksprentenkabinet.

nonne' (r. 128). Natuurlijk moeten ze de liefde in het geniep bedrijven.

De auteur plaatst hier de hypocrisie der geestelijkheid centraal door hun gedrag, dat slechts uit is op de ongeremde bevrediging van vleselijke lusten, als quasi-devoot af te schilderen in termen van de door hen officieel beleden charitas. Hij veinst zelf dat het hun volmaakte naastenliefde is die ze zo geschikt maakt voor het gilde, tegen de achtergrond van de bekendheid van het publiek met dit hypocrisieeuvel van vooral de reguliere geestelijkheid. Ze doen vroom maar ze zijn het allerm minst. Dat gebeurt nog sterker in de hierop volgende behandeling der 'minliken beghinen' (r. 134-141). Die zijn ogenschijnlijk zo heilig en die blinken zo 'minlic' met hun oogjes, dat je je zou verliezen in hun bevallige uiterlijk. Gelukkig maar dat ze graag de liefde goed bedrijven 'Ende in rechter caritaet' (r. 140).

sint jorys vissop (r. 130)

Uitdrukkingen waarin gerefereerd wordt aan het 'vissop' van Sint Joris komen veelvuldig voor in de laatmiddeleeuwse literatuur. Blijkens de kontekst staat het steeds in verband met erotiek. Ook hier is dat zonder meer duidelijk: de nonnen zijn geil. Levert de interpretatie op zichzelf geen problemen op, in engere zin valt de uitdrukking toch moeilijk te duiden. Doorgaans lijkt het te slaan op een substantie waarmee men (denkbeelding) overgoten is, met het gevolg dat een hevige sexuele begeerte in de betrokken persoon vaart. Maar wat voor substantie? Er is aanleiding om te denken dat met 'vissop' het sperma van Sint Joris bedoeld wordt, dat zulke kwaliteiten zou bevatten. Deze populaire heilige straalde te paard, met zijn lans de draak dodend, kennelijk zo'n potentie uit dat hij aangegrepen werd voor vergelijkingen op erotisch terrein. Anna Bijns spreekt van een 'Lisken, die ghebilt was als sint Jorijs peert' (*Nieuwe refreinen*, ed. 1880, 61). En een tafelspel uit het midden van de 16de eeuw laat een lekkere meid opdraven, 'gebeurst (geborst) ende gebilt gelyck sint ioris rypeert' (*Prosper Verheyden gehuldigd*, 1943, 213, r. 81). In dit verband kan dan ook van 'Sint Joris siecte' gesproken worden, als aanduiding voor een geslachtsziekte die 'de lancken (onderbuik) doet stryken en wryven' (*Al Hoy*, ed. P. de Keyser, 1964, r. 117-8). In het handschrift van *BS* staat overigens eerst een *b*, die meteen doorgehaald is, waarna 'vissop' volgt. Kennelijk wou de kopiist 'bisschop' beschrijven, al weer een aanwijzing dat hij weinig vertrouwd is met zijn stof.

oude vrijsters en huisvrouwen (r. 142-159)

‘Bejaarde’ maagden en getrouwde vrouwen die niet aan het gewenste seksuele gerief komen, vormen de wereldse graden binnen de vrouwenstand die afgevoerd worden in het gilde. De eerste groep, vijftientig jaar of ouder, kan geen man vinden en raakt daardoor gefrustreerd. Ook dat is persoonlijke domheid, blijkt de tekst te vinden, en ze zijn derhalve rijp voor de schuit. Haar gewenste opname in het gilde moet niet alleen verklaard worden uit konkrete problemen waarvoor een vrouwenoverschot in de 15de eeuw de stedelijke samenleving stelde. De tekst laat duidelijk uitkomen dat ze een potentieel gevaar vormen voor de overeengekomen huwelijkspolitiek door te zeggen dat ze zich niet bij de situatie wensen neer te leggen: ‘Dese maechden torentet al te seer / Dat si alleijn bliven’ (r. 145-6). En juist op punten als hier blijkt de charivari-erfenis der jongeren nog sterk aanwezig: dat gevaar dient geneutraliseerd te worden.

De standenliteratuur richt zich in de 15de en 16de eeuw in toenemende mate tegen een als ‘stand’ samenhangende groep van oude vrijsters, weduwen, koppelaarsters, vroedvrouwen, (oude) hoeren en tovenaressen. Alleenstaande vrouwen op leeftijd boezemen de gezeten burgerij angst in. Ze bedreigen niet alleen de huwelijksmoraal, ze vertegenwoordigen daarnaast nog allerlei magische functies op grond waarvan zulke oudere vrouwen eertijds op het platteland in hoog aanzien stonden. Ze behoort oorspronkelijk als wijze vrouw tot een agrarische gemeenschap, waarin ze een aantal centrale maar niet geïnstitutionaliseerde functies vervult. Ze symboliseert Moeder Aarde, ze heeft als geen ander ervaring met geboorten en ziektes, ze regelt de huwelijken en ze is een lopend informatiecentrum, ook van nieuws dat ze zelf voor het belang van haar gemeenschap maakt. Voor deze wijze oude vrouw is in de stad geen plaats, haar functies zijn daar overgenomen door de organisatievormen ten dienste van de nieuwe handelsmoraal en de daaruit voortvloeiende voorzieningen als de stadsdokter en ‘openbaar onderwijs’. De stedelijke samenleving gaat zich sterk afzetten tegen de verwerpelijk te achten plattelandskultuur vol stompzinnig bijgeloof, en gebonden aan de willekeur van adel en geestelijkheid. Het lijkt niet onjuist om deze uit de nieuwe samenlevingsvormen van de stad voortkomende angst te verbinden met de eerste systematische golf van heksenvervolging aan het eind van de 15de eeuw.

In mindere mate geldt dit ook voor getrouwde vrouwen die gebukt

gaan onder oude echtgenoten die hun geen seksuele bevrediging vermogen te geven (r. 147-59). Ze gaan op jacht naar 'goede gezellen', die hun leed kunnen stillen. Ook zij vormen een bedreiging voor de huwelijksmoraal binnen de stad, daar ze de huwbare jongelingen op het verkeerde pad dreigen te brengen. En ze behoren derhalve tot de gewilde objecten van de jongelingen-charivari.

r. 160 - 179

ambachtslieden en kleine kooplieden (r. 160-7)

Eerst worden hier ambachtslieden en kleine kooplieden genoemd. Ze kunnen lid worden, wanneer ze de opbrengsten van hun arbeid meteen erdoor draaien. Hun domheid ligt in het gebrek aan inzicht om met het verworven kapitaal verder te werken, met als hoogste ideaal de aankoop van land (verg. kommentaar bij r. 11-35). In werkelijkheid werd in de 15de en 16de eeuw binnen de stad zo'n 'middenstand' inderdaad onderscheiden, begeleid met de klacht dat zij in feite de gehele gemeenschap droegen. Een versje uit die tijd drukt dat uit in termen, ontleend aan de worpen bij het triktrakspel:

Dues aes en heeft niet,
Six cinq en geeft niet,
Maer quater dry die moeten gheven
Daer six en cinq by moeten leven (Corn. Everaert, *Spelen*, ed. 1920, 577),

Fig. 10 Ambachtsman uit de lakennijverheid, uit: *Scaecspul* (1483), L8 verso; ex: Parijs Bibl. Nat.

waarbij *Dues aes* (twee-een) staat voor de armen, *quater dry* (vier-drie) voor de middenstand en *six en cinq* (zes-vijf) voor de rijken. En we vinden deze middenstand terug in wat een 16de-eeuwse tekst de vijfde stand noemt: ‘Die vijfste zijn borghers ende huyslieden, die met den handen den cost verdienen. Ende deze vijfste partye moet die ander altemael voeden. Ende aldus moet een mensche vier menschen voeden’ (*Van den Borgheren*, 1553, A3 verso). Dat ze nogal eens in moeilijkheden kwamen, wenst *BS* zoals steeds slechts te vertalen in intellectueel onvermogen om hun eigen belangen te behartigen en individuele hang naar uitspattingen.

dienstpersoneel (r. 168-79)

Hetzelfde geldt ook voor het dienstpersoneel. Hun loon verzuipen ze zondags in de kroeg, en nog meer zodat ze op krediet moeten verteren. Ook zijn er die hun hele jaarloon in één dag weten te verdubbelen, wat hun zwaar opbreekt. Derhalve is het gilde bereid om ze in genade aan te nemen.

somerhuer (r. 175)

Dit is het loon dat men in de zomer verdiende. Dat kan aanzienlijk hoger liggen dan het ‘winterloon’, aangezien men uitbetaald werd op uurbasis en het aantal werkuren onder meer bepaald werd door het daglicht. De tekst wil hier onderstrepen dat ze zelfs het hoogst denkbare loon binnen één dag weten te verspelen.

r. 180 - 190

dienstmeisjes

Ten slotte de dienstmeisjes, die liever langs de straat dweilen en nachtbraken. Voor deze lichtzinnige slonzen heeft de laatmiddeleeuwse literatuur namen gevonden als *laudate*, *dante(lorie)*, *vrou vuyle*, *verleghe*, *gaepteyle*. Een liedje uit het *Antwerps Liedboek* van 1544 (nr. 215) voert ze onder zulke namen op, als slachtoffers van dwaze geilheid:

Vrou vuyle ende laudate
 Loopt vry te dansse onversaert
 Weest tsavons laet opt strate
 Tgaet te vastelavont waert
 Laet vry u werck legghen

De toename van de kritische aandacht voor dit type hangt samen met de zich tot het huishouden verengende taak van de vrouw binnen de zich tot gezin vernauwende familie (verg. kommentaar bij r. 124-59). En dat strekt zich eveneens uit over binnen dat stedelijke gezin nieuwe stijl opererende dienstmeisjes en huishoudsters in de betere kringen. *Van den Langhen Waghen* heeft voor hen een aparte plaats ingeruimd:

Jonckvrouwen die noode haer doexkens kroken
 Gaep teylen, Laudaten, en sulcke blaren
 Alle die Maerten de vuyl pottagie koken (*Veeld. gen. dichten*, ed. 1899, 157).

Tallose malen vinden we deze typen vanaf de 15de eeuw aangevallen, waarbij het veelbetekenend is dat vaak niet uit te maken valt of de vrouw des huizes zelf bedoeld wordt dan wel haar vrouwelijk personeel. Vooralsnog dient de vrouw in de stad een huisvrouw te zijn, of ze nu getrouwd is of in dienstbetrekking staat. Door het onderscheiden van dit type als een aparte stand geeft *BS* eens te meer blijk te refereren aan een stedelijke ontwikkeling.

r. 191 - 211

De invitaties per stand zijn afgesloten. Nu volgt een samenvattend betoog met een oordeel over de leden van het gilde in het algemeen, teneinde nu elk individu in staat te stellen om uit te maken of hij of zij alsnog tot de kandidaten dient of wenst te behoren. Aan de oppervlakte wordt de quasi-belerende stijl van mandement en traktaat geparodieerd: 'Nu mocht een vraghen of hi wilde' (r. 191), en later de wending 'Hierop willen wi antwoert gheven' (r. 195). Dat komt uit de mond van de soeverein van het gilde, de aanvoerder van de stedelijke vastelavondviering. De inhoud van zijn betoog stelt de dwaasheid, als tegenpool van de wijsheid, centraal als criterium voor het lidmaatschap. Helaas heeft de tekst hier weer te lijden gehad van grote onzorgvuldigheid van de kopiist. Wanneer we Verwijs' suggesties voor tekstverbetering volgen (*Die* voor *Dan* in r. 202, en *punten*

voor *wijsheid* in r. 203), komen we tot de volgende inhoud: om lid te worden is het niet nodig dat je aan alle hiervoor per stand opgesomde kwaliteiten voldoet. Door zorgvuldig je eigen levenswandel en gedrag na te gaan kun je zelf de juiste konklusie trekken. Scoor je meer punten op wijsheid dan op dwaasheid, vooral in het beheer van je goederen, dan hoor je niet in het gilde thuis. Overweegt de dwaasheid, die in het bijzonder je bezittingen aantast, dan moet je de schuit in en het lidmaatschap van het gilde aanvaarden.

Het is van belang om vast te stellen dat *wijsheid* en *dwaasheid* de voornaamste criteria zijn voor de beoordeling van het gedrag dat de nieuwe burgermoraal verlangt. Wie aan die criteria niet voldoet is dwaas en hij draagt daarvoor zelf de verantwoordelijkheid door een intellectueel defekt. De ironiserende behandeling in het kader van de vastelavondviering, waarin de situatie van de gildeleden in een schuit wordt verbeeld, suggereert de mogelijkheid van een weg terug. Men kan door deze voorstelling tijdig tot inzicht komen en zich van zijn dwaasheid genezen. Vandaar dat deze passage dan ook met zoveel woorden tot introspektie aanspoort (r. 196-200). In die woorden ligt eigenlijk heel direkt de intentie van de tekst opgesloten. En voor wie nu nog niet weet hoe hij zich dient te gedragen, neemt de ‘uitnodiging’ om toe te treden wel heel dreigende vormen aan. De laatste regels van deze passage delen nu mee dat aldus omschreven dwazen wel lid móeten worden van het gilde.

r. 212 - 221

de buitengesloten groep

Nadrukkelijk onderscheidt *BS* hier een groep, die zich verre dient te houden van ambities om deel te nemen. Op het eerste gezicht lijkt dit enige verwarring te stichten binnen de gedachtengang van de tekst. Indirekt is steeds gebleken welk gedrag men binnen de nieuwe stedelijke samenleving dient te vertonen. Zij die daaraan niet beantwoorden worden gespecificeerd behandeld, en ze krijgen een plaats op de schuit. Zonder nadere informatie lijkt geheel duidelijk dat de hier genoemde groep zeker tekort schiet in het voldoen van de impliciet aanwezige normen en derhalve een ereplaats in het gilde zou verdienen. Als enige worden hun kwaliteiten ook niet nader omschreven, kennelijk omdat ze voldoende opgesloten liggen in de gegeven aanduidingen. Waarom mogen ze dan niet meedoen? Ze horen toch niet bij de ‘wijzen’ die evenzeer langs de kant dienen te blijven?

Tot het gilde worden zij uitgenodigd wier tekortkomingen in termen van dwaasheid te bezweren lijken, *met uitzicht op herstel*. De schuit

laat zien waartoe hun domme gedrag leidt, en de intentie is om aldus een fundament te leggen voor de genezing daarvan. Dat houdt de gezeten burgerij zichzelf en de overige stedelijke groeperingen in een vastelavondverbeelding voor. Een veronderstelde herstelbaarheidsfaktor bepaalt de uitnodiging aan de opgesomde standen. Die faktor is afwezig bij deze zo nadrukkelijk uitgesloten groep, niet omdat ze geen herstel behoeven zoals de ‘wijzen’, maar omdat ze, integendeel, onherstelbaar zijn: hier helpt geen Blauwe Schuit meer aan.

Die ‘wijzen’ kunnen eveneens in de stijl van het spel bars buiten de deur gehouden worden. Een ironiserend aanhangsel bij *De rechte wegh nae't Gasthuys*, in mandementvorm en op rijm, gebruikt deze techniek om nog eens op een andere manier te benadrukken welk gedrag tot het gewenste behoort in de stedelijke samenleving. Nadat in de eigenlijke prozatekst een lange opsomming is gegeven van standsgebonden gedrag dat naar het isolement van het Gasthuis leidt, verbant de Meester van het Gasthuis in de rijmtekst allen die niet aan de voorwaarden tot toelating voldoen. En dat zijn natuurlijk zij, die zich eerlijk gedragen, matigheid betrachten, wijs zijn, de kerk boven de kroeg prefereren, liever werken dan potverteren, hun bezit vermeerderen, kortom die alles doen om uit het Gasthuis te blijven. Die wil de Meester er dan ook niet in hebben. Hierbij sluit de passage in *BS* aan, waar gesproken wordt over hen wier gedrag meer door wijsheid dan door dwaasheid geregeerd wordt: zij worden uitgesloten van het lidmaatschap (r. 201-4).

Dat geldt dus evenzeer voor de tegenpool van dit soort uitgestotenen, de reeds eeuwig verdoemden voor wie elke waarschuwing tot redelijk gedrag zinloos is. Ook zij mogen niet meedoen, maar het is zo evident dat zij buiten het concept van wijsheid tegenover dwaasheid vallen dat de spotteksten hier hun ironie verliezen en overgaan tot een regelrechte afwijzing van of zelfs aanval op zulke verdoemden zoals die ook in andere hekelende teksten kan voorkomen. Het duidelijkst is de uitsluiting der reddeloos verdoemden aanwezig in Brants *Narrenschiff* (1494). Elk kapittel behandelt een nar die een specifieke vorm van dwaasheid en domheid belichaamt die de tocht van de mens naar het eeuwige heil kan blokkeren, vertaald in garanties voor gewenst maatschappelijk functioneren op aarde. Maar één kapittel noemt narren van een andere orde, te weten zij die zich overgegeven hebben aan zonden die naar de normen der burgermoraal onherstelbaar zijn. Voor hen is geen plaats meer op het schip. Ze zijn, zoals de tekst letterlijk zegt, niet meer door middel van de hier gehanteerde spot te bekeren van hun dwaalweg. En daarmee worden evenals in *BS* satire en ironie tijdelijk ingeslikt. Deze narren zijn door de duivel bezeten en staan buiten de Christelijke gemeenschap. En daarmee worden dan

heidenen bedoeld, ketters, ongelovigen, zij die alle hoop hebben laten varen, heksen, prostituees, koppelaars, zelfmoordenaars en kindermoordenaars.

BS geeft verder ter plaatse geen nader kommentaar op de leden van de door haar uitgesloten groep, dat wil zeggen de reddeloos verdoemden voor wie een tocht op de Blauwe Schuit geen uitkomst meer biedt. Voor een 15de-eeuws stedelijk publiek moet deze behandeling van ‘moordbranders’, dieven, moordenaars, zeerovers, hoogverraders, beurssnijders en ‘loddars’ met besmettelijke ziekten evident zijn. Het plegen van geweld- en vermogensdelikten overweegt in deze groep, en deze golden in de late middeleeuwen onveranderlijk als kapitale misdrijven waarop doodstraf of eeuwige verbanning stond. Op zichzelf is het weer kenmerkend voor het enge, stedelijke perspectief van de tekst, wanneer uitsluitend de bedreigers van materiële belangen en van de instituties die dat moesten waarborgen, genoemd worden.

Zo’n overbodige stand van maatschappelijk drijfhout wordt vanaf de 13de eeuw opgevoerd in de standenliteratuur. Ze krijgen een volgnummer dat het in zich volmaakte getal van de bestaande standen met één teboven gaat. We vinden ze als 28e stand, na het ideaal van driemaal negen, of als 10de stand boven een ideaal van driemaal drie. Maar het meest komen ze voor als de vierde stand, een door de duivel ingestelde stand die in de persoon van de woekeraar de overige standen korrumpert. Zo wordt de burgerij aanvankelijk voorgesteld, vanuit de belangen der adel en geestelijkheid. Doch al snel dwingt de

Fig. 11 De zwerver, getypeerd met de naam *Alberoyt*, dat wil zeggen ‘verstoken van geld en goederen’; uit: *Thuyts der Fortunen* (1531), E4 verso; ex: 's-Gravenhage Kon. Bibl.

feitelijke machtspositie van de burgerij de erkenning van een positief te waarderen vierde stand af. Op dat moment schuift de stand der buitenmaatschappelijken op naar de vijfde plaats.

Het zogenaamde vierde *Erlauer Spiel* bestaat uit een duivelskomedie, waarin Lucifer zijn knechten uitzendt om de door Jezus leeggehaalde hel opnieuw te bevolken. Lasterpalkch is de vijfde knecht, en hij zal wat bijgevolg de vijfde stand mag heten binnenvoeren, te weten rovers, dobbelaars, brandstichters, helers, dieven en enkele als eerloos beschouwde stedelijke beroepskategorieën. En ook andere teksten noemen een vijfde stand van deze orde, zoals *Een sproke* uit het begin van de 15de eeuw:

Ghi die dobbelt, liecht ende zweert,
Scelt, vlouct, gheneucht anteert,
Huwes ne weet ic cume raet (A. von Kausler, *Denkmäler*, II, 1866, 116).

Deze traditie in de voorstelling van een vijfde stand wordt door *BS* voor haar doeleinden benut. De genoemde typen zijn niet bevangen door tijdelijke dwaasheid die genezen kan worden. Hun gedrag vloeit voort uit door de duivel geïnspireerde zonde. De specifieke aanpassing binnen *BS* blijkt ook uit het achterwege blijven van enerzijds godlooचनाars (de tekst als geheel is niet bekommerd om hen die het uitzicht op het eeuwige leven hebben verloren) en anderzijds woekeraars, dobbelaars en potverteerders. Die laatste wenst *BS* juist te beschouwen als herstelbare dwazen, voor wie het gilde in principe open staat.

moordbranders (r. 216)

Opzettelijke brandstichting werd als zeer ernstig beschouwd, gezien de vrijwel automatisch rampzalige gevolgen daarvan voor mens en have. Vandaar de aanduiding ‘moordbrander’ die we nog terugvinden in de uitdrukking ‘moord en brand schreeuwen’.

zeerovers (r. 217)

In de standenliteratuur worden zeeman en zeerover nagenoeg geïdentificeerd. Hoewel moed en trouw van hen geëist worden, geven ze

zich voortdurend over aan hun neiging om te stelen en te moorden. Het zijn piraten, die kusten plunderen, schepen laten zinken, de passagiers verzuipen en wapenhandel drijven met de Saracenen. Al vanaf de 13de eeuw werd de Schelde geteisterd door beroepsrivierschuimers, terwijl schippers in Antwerpen in de 15de eeuw veelvuldig met het gerecht in aanraking kwamen. Door overmatig drankgebruik aan wal sloegen ze er gauw op los. En vanuit de zee bestond wel degelijk de aktualiteit van permanente bedreiging van stedelijke handelsbelangen door zeeroof. De Vlaamse haringvisserij heeft herhaaldelijk te lijden onder zulke activiteiten, en men komt in 1468 in Brugge bijeen om te beraadslagen over een definitieve oplossing van dit euvel. En zelfs de markten van Bergen-op-Zoom en Antwerpen werden hierdoor bedreigd. In 1400 zijn kooplieden onderweg van Hamburg overzee naar Antwerpen met een lading bier. Ze worden overmeesterd door zeeroovers, die vervolgens de partij proberen te slijten in Bergen-op-Zoom.

verraders (r.217)

Misdrijven tegen het gezag worden in Brabant als zeer ernstig beschouwd en zij die zich daaraan schuldig maakten, heetten ‘verraders’. Het is een kapitaal delikt, in de zonden- en biechtboeken als hoofdzonde beschouwd in verband met het achtste gebod, zoals in het *Boec vander Wraken*:

Noch een wrake, als wi lesen,
 Dat die quaetste es van desen:
 Also verradenesse ende achtersprake,
 Dat es tquaetste vander wrake
 Ende die scandalicste mede (F.A. Snellaert, *Ned. Gedichten*, 1869,408)

en in *Des coninx summe*: ‘Teghen dit ghebot doen alle die ghene die wetende quaet spreken after (achter) goede luden rugghe uut boesheden, welke sonde wi aftersprake of verraderie hieten’ (ed. D.C. Tinbergen, 1900, 225).

loddars (r.218-9)

Dit is een aanduiding voor buitenmaatschappelijken in het algemeen,

die een zwervend leven leiden. Het zwerven op zich stond in de middeleeuwen in een zeer ongunstig daglicht:

Verdraghen (zich ondergeschikt maken) duncket den
menighen scande
Mar te dolen in vreemde lande
Buten vrienden ende maghen
Is meerre scande dan verdraghen (A. Beets, in: *Tijdschrift voor Ned. taal- en letterk.* 22, 1903, 188)

De brabantse steden hadden in de 15de eeuw in toenemende mate onder hen te lijden. De ambitie om hen te genezen door middel van een behandeling in de Blauwe Schuit is geheel afwezig. Waren ze niet zo verdorven dat elke hulp nutteloos was? Daarnaast was men heel concreet bang voor de verborgen ziekten die zij met zich mee zouden dragen, op zichzelf naar middeleeuwse overtuiging eveneens een teken van morele verdorvenheid. Maar in eerste instantie slaan de ‘quade fauten’ die ze hebben ‘onder haer leden’ op verborgen lichamelijke gebreken, in de zin van besmettelijke ziekten. Daarbij kan men aan geslachtsziekten denken, die verborgen zijn en waarover men liever niet praat. Een kwakzalver in een 16de-eeuwse klucht biedt genezing aan voor zulke schandelijke ziekten:

Hebdij claporen of druijpers, laetet mijn weten,
Oft heijmelijcke gebreecken, diemen niet en derft noomen (N. van der Laan, *Uit het archief der Pellicanisten*, 1938, 62)

r. 222 - 234

moord en doodslag

De tekst lijkt vervolgens de mogelijkheid te erkennen dat er misverstand kan ontstaan over de criteria die over wel of geen toelating in het gilde beslissen. Er volgt nu namelijk een relatief lange passage van juridische aard, waarin eerst gediscussieerd wordt over het verschil tussen moord en doodslag. Doodslag ten gevolge van spontane emotie of noodweer mag niet geïdentificeerd worden met moord, en zij die daartoe aldus gedwongen werden, kunnen lid worden van het gilde, dat wil zeggen: hun gedrag kan gecorrigeerd worden. Dat geldt ook voor hen die ambtshalve in overheidsdienst wel moeten doden. In de praktijk van de Brabantse rechtsspraak werd inderdaad een nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen moord en doodslag, zij het op andere gronden dan nu. Het criterium lag in het al dan niet openlijk

erkennen van het doden van een andere persoon. Deed men zulks heimelijk, dan was er sprake van moord, kwam men er in het openbaar voor uit dan heette het doodslag, waarna een rechtshandeling volgde die gericht was op verzoening van de nabestaanden. Daarbij komen ook gevallen voor waarbij men niet tot rechtsvervolgning overging. Franse rechtsbronnen uit het einde van de 13de eeuw achten het toelaatbaar dat een echtgenoot de door hem betrapte minnaar van zijn vrouw doodt, mits hij dat meteen doet en in vol temperament. En het normatieve strafrechtboek van Willem van der Tanerijen zegt het aan het eind van de 15de eeuw heel kort: ‘verwoetheyt excuseert van der misdaet’ (*Boec van der loopender practijken*, ed. E.I. Strubbe, 1952, 149).

Het vervolg van de passage is in het handschrift nogal problematisch door verregaand tekstbederf in r. 228-233. Ik volg de parafrase van Verwijs in grote lijnen: ‘of de huursoldaten langs de weg, die niemand anders op hun tochten beroven dan gewapenden of vijanden van hun heer die uit zijn op roof, of dat nu schouten of edelen zijn - deze nemen we ook op in het gilde’

r. 235 - 253

hoeren, incest en willige vrouwen

Langzamerhand verdwijnt de ironie uit de tekst. In de uiteenzetting over wel en niet corrigeerbaar gedrag toont zich steeds meer het gezicht

Fig. 12 Gerechtsdienaar, uit: *Scaecspul* (1483), Q2 verso; ex: Parijs Bibl. Nat.

van de feestvierders, die de opgeroepen standen op de door de stad voortgetrokken schuit verbeelden. Bij monde van hun aanvoerder roepen de feestvierders nu om vrolijke vrouwen, die wel een verzetje willen. En dan bedoelen ze getrouwde vrouwen die van de liefde houden, en op bescheiden wijze hun gunsten willen verdelen over één of twee anderen. Hier gaat het niet meer om het aanwijzen dan wel verbeelden van korrigeerbaar gedrag, thans staat het feest als zodanig centraal, en we moeten de uitnodiging aan zulke aantrekkelijke feestvarkens dan ook zeker begrijpen als een aansporing tot een tijdelijke uitgelatenheid, voor de duur van het feest en niet langer. Want er mag geen enkel misverstand bestaan over wat ze precies bedoelen. Hoeren willen ze niet hebben, waarbij nog de variant van vrouwen die zich overgeven aan incest apart vermeld wordt. En hoeren zijn zij die met jan en alleman naar bed gaan, en daarbij ‘om cleijn ghelt dat dinc doen’ (r. 253). Dat laatste is ook zeker één van de beslissende criteria. Echte hoeren zijn ‘dese lichte wiven die om een wenich ghewin hoer lijf in sonden gheven’, of zoals elders ‘die hem selven om cleenen of snooden prijs tondieren saken stellen’ (resp. *Des coninx summe*, ed. D.C. Tinbergen, 1900, 272; Boethius, *De consolatione philosophiae*, 1485, B2 recto kol. a).

Incest wordt onveranderlijk in zonden- en biechtboeken omschreven als een zware zonde. Het is de hele middeleeuwen door een enorm twistpunt tussen kerk en adel in verband met de huwelijkspolitiek. Hoezeer het bedrijven van incest beschouwd werd als een variant van hoererij volgt uit de presentatie daarvan in *Des coninx summe*. Alle vrouwen hebben een ongebreidelde lust naar erotiek met zoveel mogelijk partners, een stelling die men in de middeleeuwen ook fysiologisch onderbouwd achtte. Voor getrouwde vrouwen en nonnen waren de mogelijkheden beperkt, stelt nu dit zondenboek, en daarom moeten die zich wel behelpen met familieleden, ‘ende want si nyement en versmaden, neve noch swagher noch broeder noch vader noch kijnt’ (ed. D.C. Tinbergen, 1900, 278).

r. 254 - 268

Met deze regels begint wat in het serieuze mandement het *slotprotocol* heet. Dat start met een opgave van de redenen waarom de beoorkondiging heeft plaats gevonden (*corroboratio*), waarbij de gebruikelijke formuleringen worden gehanteerd, zoals ‘vaste ende stade houden’ in r. 283. Er wordt dan meegedeeld dat het gestelde tot in eeuwigheid zal duren, tenzij de broeders voortijdig wijs zullen worden, gaan trouwen of gewoon te rijk zullen zijn. Daarmee

krijgt de eeuwigheidswaarde van de statuten een absurde wending, in het perspectief van de al meer genoemde jongelingenactiviteiten in de steden. *Zot, ongetrouwd en berooid* zijn de kenmerken van de leden van het gilde. Door wijziging in die situatie wordt het lidmaatschap automatisch opgeheven. Dat geeft de bekommernis van de stedelijke vastelavondviering direct aan, gericht als die vooral is op de redressering van jongelingen naar de eisen van een nieuwe burgermoraal in opbouw.

r. 269-279

zegeling

Wanneer de souverein meedeelt waarom hij een mandement uitvaardigt, mag hij ook graag op de middelen wijzen waaraan de oorkonde zijn gezag ontleent, doorgaans een zegel. Deze gebruikelijke vermelding van de zegeling biedt de quasi-vorst een nieuwe mogelijkheid om de eigengeaardheid van de gebruiken tijdens zijn spotbewind nader toe te lichten. Het zilver, waarvan het zegel van de spotvorst gemaakt was, is na het gebruik hier onmiddellijk verkocht, en de opbrengst hebben de broeders erdoor gejaagd. Daarmee wordt niet aan een vaste formule van de oorkonde gerefereerd, maar wel aan wat bekend kon zijn over het gebruik van het zegelstempel door een voornaam vorst. Een zilveren stempel behoorde tot de uitzonderingen en werd slechts gevoerd door de allerhoogsten als kostbaar symbool van hun gebiedende macht. Zo is bekend dat graaf Floris V en hertog Filips de Goede zilveren stempels hadden. Blijkens onze tekst behoorde de oorkonder dus ook tot de hoogsten der aarde. Na de dood van een vorst werd zeer behoedzaam omgesprongen met zijn stempel vanwege de vrees voor misbruik. De veiligste methode bestond uit vernietiging, maar in het rijk van de spotsouverein van *BS* wordt hij eenvoudig verpatst.

r. 280-297

dubbelzinnigheden

Het slot van het eindprotocol van het serieuze mandement bestaat uit de *datatio*. Deze kan naast de eigenlijke datering ook aanduidingen bevatten over aanwezige getuigen, de omstandigheden waaronder de beoorkondiging geschiedde, de plaats waar men zich toen bevond en de redenen die men had om zich aldaar te bevinden. In kort bestek worden al deze mogelijkheden in het kader van de parodie door *BS*

benut. Precies op vastelavond (het geëigende tijdstip voor deze rechtshandeling) van het jaar 1413 heeft de beoorkondiging plaats gevonden, toen Brabanders te Oostpolder staken tegen inwoners van Hoedekenskerke. Op het eerste gezicht vormt dit een raadselachtige reeks van mededelingen. In algemenere zin is dit trouwens precies de bedoeling, immers, in de traditie van het middeleeuwse volksfeest beantwoordt feestrepertoire als *BS* steeds aan de door het publiek verwachte, raadselachtige stront- en seksmetaforen, waarmee in een gezamenlijk ritueel angsten bezworen worden en dreigende gevaren verdelgd. De feestvierende menigte moet dus raden. En wij raden mee, al hebben we een handicap te overbruggen van liefst vijf eeuwen. Maar we kunnen in ieder geval de zekerheid hebben dat er iets te raden valt. De komische verbastering van bestaande plaatsen en normale getallen, bij voorkeur door er zo weinig mogelijk aan te veranderen, behoort tot de vormgevingsprincipes van de vastelavondtekst.

Zulke verbasteringen, raadsels en dubbelzinnigheden verwijzen steeds naar de centrale thema's van de vastelavondviering als zodanig: brassen, armoede, kou, stront en seks. Belangrijk daarbij is de vertekening van de directe omgeving en ervaringswerkelijkheid van de feestvierders, hetgeen zich het duidelijkst uit in het dubbel laden van bestaande plaatsnamen. Uit die situatie kwamen de angsten voort en die moesten bezworen en vernederd worden, bij de grote schoonmaak in het voorjaar. Wanneer plaatsen of heerlijkheden als Couwenberch, Royghem en Commerkercke genoemd worden in de vastelavondteksten zijn angsten en waarschuwingen voor kou en berooidheid vertaald in de komische reductie van wat bestaande plaatsnamen in werkelijkheid zouden representeren. Daartoe bieden plaatsnamen in de Nederlanden aan het eind van de middeleeuwen vrijwel onbeperkte mogelijkheden. Het lijkt zelfs niet onmogelijk om de functie van een tekst af te meten aan de aard van de gekozen namen. Die zijn het meest lokaal en raadselachtig in repertoire, slechts herkenbaar voor een gesloten groep van feestvierders. Daarentegen gebruikt een elitetekst als het *Leenhof der Ghilden* van Jan van den Berghe internationale namen, die in een leessituatie herkenbaar moeten zijn: 'Bordeaus, Putiers, Bouvines en Dolen' worden gepresenteerd als centra van bordelen, hoeren, hoerenlopers en zwervers (*Dichten en spelen*, ed. C. Kruyskamp, 1950, 11).

datering

De eigenlijke datering wordt in het spotmandement gebruikt voor

een vertekening in het kader van het thema van de tekst. Zoals te verwachten voert een quasi-bewind een eigen tijdrekening. In de hel bestaat eenvoudig geen tijd, daar duurt alles eeuwig, zoals in een 16de-eeuwse duivelskomedie wordt vastgesteld: ‘Gegeven in de vermaeledide afgront der hellen, daer geen tijt en is’ (B.H. Ern , *Twee 16de-eeuwse spelen van de hel*, 1934, 30). Waar de dwaasheid regeert, is de tijdsaanduiding ook dwaas. De spotprognosticatie (quasi-jaarvoorspelling) van Malfus Knollebol wordt uitgevaardigd in het jaar ‘Duysent vijfhondert sonder verseeren / En elvenvijftich daertoe gheresen’, waarmee het zottengetal elf binnengehaald is. De Engelse *Abbot of evyll profytes* sluit zijn omstreeks 1530 gedrukte mandement af op ‘the .xl. day of August, and of our reigne .M.’. Ook de inhoud van zulke grappen staat in een traditie, hier onder meer door te spelen met de veertig dagen der Vasten. De *Ordinantien* van Kalief Ringhelant, souverain van de winter, zijn uitgevaardigd ‘den ken weet hoe velen veertichsten nacht van Koumaent tjaer vijftien onder ende boven wel sestich’, en elders in de tekst nog eens de datering ‘op den gheenentwintichsten dach van Waeymaent’, waar we ook iets van terugvinden in ‘int Jaer M.D. en gheenentachentich den xvij. Januarij’.

In dit licht bezien is er weinig grond om het jaartal 1413 in *BS* serieus te nemen. Het getal dertien staat voor het bedrog, de verrader Judas zat als dertiende aan bij het Laatste Avondmaal. Bovendien is er een associatie met de in de lentefeesten vallende Dertienavond, in de middeleeuwen de gebruikelijke aanduiding voor Driekoningen. En hiermee

Fig. 13 Beroepsentertainer, uit: *Thuis der Fortunen* (15 31), P4 recto; ex: 's-Gravenhage Kon. Bibl.

in verband staat dat het zottenfeest in Vlaanderen wel gevierd werd op 13 januari, alsook dat het favoriete aantal regels per strofe in het zotte refrein dertien bedraagt. Vastelavond anno 1413 maakt dus op meerdere manieren duidelijk voor de tijdgenoot met wat voor gilde we van doen hebben. Daarbij aanvaarden we de eeuwaanduiding veertien wel als realiteit, immers, de band daarmee moet herkenbaar blijven voor de ingewijden, anders kan er met de werkelijkheid niet gespeeld worden. We zullen datzelfde principe ontmoeten bij het spel met de plaatsnamen.

steken

Het steekspel, zowel serieus als komisch, behoort tot de gebruikelijke vastelavondpret. Het valt te verbinden met de verbeeldingen van de strijd tussen Zomer en Winter, en met de uitdrijvingsrituelen in het algemeen zoals die in verschillende lentefeesten naarvoren komen. Dat in *BS* aan de meer boertige variant wordt gerefereerd, lijkt wel duidelijk door het noemen van landelijke lokaties als Oostpolder en Hoedekenskerke, en een niet nader gespecificeerde groep Brabanders. Maar dat korrespondeert dan met de werkelijkheid van een boertig steekspel op vastelavond, en daar is niets parodistisch aan. Niettemin hebben we de zekerheid van een publiek dat vooral hier zit te wachten op raadselachtige metaforiek in plaatsnamen, in de richting van kou, berooidheid, stront en erotiek. Kou en stront spelen in *BS* geen rol, berooidheid en erotiek des te meer: daarover zijn we bijna 300 regels onderhouden nu de spot-souverein zich opmaakt voor de finale.

Als eerste gelegenheid grijpt hij de werkelijkheid van het spottoernooi aan voor een erotische dubbelzinnigheid. Daarmee leidt hij zijn feestvierende onderdanen in bekend vaarwater, en hij helpt ze nog een handje door de Brabanders hun speren te laten steken en breken *in de eer van vrouwen*. Het is onmogelijk dat een 15de-eeuwse vastelavondvierder in deze situatie en op dit moment van de tekst zo'n raadsel niet kan oplossen: de Brabanders zijn uit kopuleren geweest. En het effect van deze dubbelzinnigheid komt het hoogst te liggen wanneer de feestvierders inderdaad kennis zouden hebben van een werkelijk spottoernooi aldaar tussen de genoemde groeperingen.

De vergelijking van de kopulatie met een toernooi staat recht overeind in de literatuur van de late middeleeuwen. Allerlei vechtwapens komen daarbij in aanmerking om het mannelijk lid te verbeelden: speer, lans, degen, dolk, mes, boog. Van zo'n toernooi wordt gesproken in

een Tongerse bundel gedichten van Arnold Bierses. Een meisje geeft tegen haar moeder hoog op van haar aanpassingsvermogen bij een vroegtijdige defloratie door mijnheer pastoor. Ze heeft er niet onder geleden, want ze was gewapend ‘tot sulliken tornoije’. Zo'n speciaal toernooi, een ‘joeste’, heeft de begin in *Van eenre baghinen ene goede boerde* ook georganiseerd. Elders in deze tekst wordt haar woeste paring met een passerend jongeling aangeduid met ‘Vreselijc (...) steken ende slaen’. Een 15de-eeuwse Duitse Schwank (komische versvertelling) van 602 regels bestaat zelfs uit één lang aangehouden metafoor over een ridder die een toernooi aangaat met vijftig nonnen, toepasselijk door de editeur voorzien van de titel *Das Nonnentournier*. Daarbij sluit een refrein uit de bundel van Jan van Stijevoort in zijn geheel aan, op de stokregel ‘steect van verre ic heb luttel an’. De tekst behandelt van begin tot eind een vrolijke paring in termen van een toernooi. In *Vanden .X. esels*, geschreven in 1530, wordt onder meer de ezel opgevoerd die zo onnozel is om zijn vrouw overspel te laten plegen, hetgeen geschiedt bij wijze van ‘tournoy spel, hoe wel daer gheen landen ghebroken en worden’. Binnen een erotische situatie kan zelfs volstaan worden met voldoende duidelijke uitdrukkingen als ‘Deen hadde twee, dander drie lancien gebroken’ of ‘Sie was liever te steecsple dan inde kercke’. Hoezeer de beeldspraak rond het toernooi aanhoudend grappen en satire opleverde in de laatmiddeleeuwse literatuur, blijkt ten slotte nog het duidelijkst uit een refrein bij Jan van Stijevoort met een hevige uitval tegen straatdichters: ‘deen singt men salder scermutsen en steken / Dander singt men salder veel lancen breken / tes wonder hoe sy spelen mitten mont’ (resp. J. Frère, *Uit een Tongerschen dichtbundel*, 1925, 42-3; C. Kruyskamp, *Mnl. boerden*, 1957, 36; H. Fischer, *Die deutsche Märendichtung*, 1966, 31-47; *Esels*, ed. 1946, 22-3; *Refereyn-boeck*, 1590, H 7 verso; J. van Doesborch, *Refreinenbundel*, ed. 1940, nr. 131; J. van Stijevoort, *Refereinenbundel*, ed. 1930, nr. 199).

Het mag derhalve duidelijk zijn dat het publiek, zeker in de sfeer van de vastelavondviering, weinig moeite gehad kan hebben met de dubbelzinnigheid in speren breken en steken ‘in die eer van vrouwen’.

oostpolder en hoedekenskerke

Wat moeten we nu met plaatsnamen als *oest polre* en *oedekiins kerke* in dit verband? Ze zijn bekend als werkelijke plaatsnamen. Maar een *pol(le)* is ook een minaar of een bedrogen echtgenoot, en *oest* kan staan voor ‘hoest’; ‘hoesten’ als aanduiding voor ‘winden laten’ vin-

den we bij De Dene in een zot refrein, in een sterk erotische kontekst: ‘dies als ghy vooren niest ick van achter oeste’ (*Testament Rhetoricael*; Hs. te Gent, 295 verso). Verder is er een spreekwoord waaruit blijkt dat ‘hoesten’ vergelegenheid of onkunde typeert, tenminste er wordt gesuggereerd om maar eens te hoesten als je je zo voelt. In *oest polre* wonen dus zeer onhandige minnaars, zoals blijkt uit hun gehoest, dat op twee manieren opgevat kan worden: in ieder geval zullen het daarom wel bedrogen echtgenoten zijn. En het is logisch dat je in zo’n plaats je speer wel moet breken in de eer van vrouwen, die toch al niet anders doen dan overspel plegen. Wie breken er dan hun speren? Ook onhandige personen, want een *hoedelaer* is een onhandige stumper, een sukkelaar, weer eveneens erotisch aangezet daar *hode* of *hoede* een normaal woord voor testikel is in het middelnederlands, en *hoedekin* bijgevolg kan staan voor testikeltje. Klootjesvolk dus, toepasselijk aan het werk in een plaats waar reeds van die seksuele sukkelaars vertoeven. Maar wat doen we met *-kerke*? Het lijkt ook mogelijk om deze plaatsnamen op te vatten binnen de gegeven kontekst als een ‘kerk voor kloten’. En wat is een kerk voor kloten anders dan de vagina van de vrouwen in wier eer de speren der Brabanders gebroken werden?

De hierboven gegeven verklaringen lijken zeer ver gezocht. Dat is ook zo, maar het is daarmee precies de opdracht die de presentator van de tekst ons geeft. Wellicht hebben we gefaald in de oplossing van die opdracht. Vijf eeuwen terug zouden we aangestoten worden door vrienden in de feestmenigte, die het goede antwoord wisten. Of de voordrager zou de regel nog eens nadrukkelijk herhalen, en ons met enkele toepasselijke gebaren op het juiste spoor helpen. Helaas moeten we dat nu allemaal missen.

jacob van oestvoren

De *recognitio* geeft de naam van de opsteller van de oorkonde, die niet noodzakelijkerwijs identiek hoeft te zijn met de oorkonder. We voerden al aan dat er in *BS* alle reden is om aan te nemen dat het ver dwenen tekstgedeelte aan het begin de bekendmaking van een spotsouverein bevatte, terwijl de zich noemende Jacob van Oestvoren als ‘griffier’ de statuten opstelde uit ouder materiaal. Ook die laatste verwijzing naar vroegere oorkonden die ten grondslag liggen aan de onderhavige, en zelfs het vermelden daarvoor van verdwenen documenten, behoren tot de parodie op de serieuze oorkonde. Maar wie is die Jacob van Oestvoren?

Evenmin als bij de hiervoor behandelde plaatsnamen kan er sprake zijn van de naam van een werkelijke persoon die de opsteller van deze tekst is. Hoogstens zou het iemand van die naam kunnen zijn, die aldus in verband gebracht wordt met zaken waar hij niets mee te maken wil of kan hebben. Vooral de namen in Latijnse spotmandementen wekken de indruk te corresponderen met bestaande personen die te grazen worden genomen, zoals dat ook in werkelijkheid gebeurde bij de kerkelijke zottenfeesten. Maar voorzover de spotmandementen in de volkstaal, uit de sfeer van de stedelijke vastelavondviering, aan het slot een naam vermelden, lijkt dat steeds een schertsnaam te zijn. In ieder geval wordt nooit de naam van een werkelijk auteur genoemd. Dat stemt overeen met het resultaat van de vruchteloze pogingen in de 19de eeuw om meer over een Jacob van Oestvoren te achterhalen. Er ontbrandt zelfs een komplette polemieek over de mogelijke identifikatie met Jacob van Maerlant, hetgeen ten slotte honend verworpen is, en terecht. Toch is daarmee over het hoofd gezien, dat wel degelijk voor een 15de-eeuws publiek zo'n associatie beoogd werd. Tenminste, op de wijze van de vastelavondviering. De oorkonder laat aan het slot weten dat hier een alternatieve Jacob aan het werk is geweest, zoals je dat bij deze gelegenheid zou kunnen verwachten.

Wanneer we volgens recept *oestvoren* parafraseren als 'hoest van voren' ontstaat een naam die eenvoudig in te voegen is in een Europese traditie van jongleurs- en (sprook)sprekersnamen. Door zelfgekozen bijnamen proberen beroepsentertainers zich bij voorbaat van een zekere glamour bij het publiek te verzekeren of hen bij voorbaat al in de lach te doen schieten. In de middelnederlandse literatuur komen we namen tegen van sprekers als *Peter Vreugdegaer*, *Jan Vrouwentroest* en *Hopezomer*. Namen als *Jan Praet en Snelryem den spreker* haken nog direkter in op een geadverteerd vermogen tot dichten en voordragen. We kunnen veronderstellen dat 'van voren hoesten', als raadselachtige dubbelzinnigheid in een herkomstnaam, iets te maken heeft met dichters- of sprekersarbeid. Dat het tevens op dat niveau verwijst naar een alternatief van faecalische arbeid, in de stijl van de geliefkoosde strontfolklore bij de vastelavondviering, is wel duidelijk: 'van achteren hoesten' is in de late middeleeuwen zo op te lossen. De identifikatie van de aars met de mond komt in menige tekst voor, en de 'achtermond' weet evenals de 'voormond' van ademen, hoesten, niezen, maar dan wel met het averechtse effect van winden laten en diarrhee.

Maar Jacob, die de statuten voor het gilde van de Blauwe Schuit zegt te hebben opgesteld, hoest van vóren! Als funktionaris aan het hof van de vastelavond vorst, getooid met de naam van de prins der dich-

ters, kan zijn arbeid niet verward worden met het gerijmel van volksdichters die hun broek volhoesten. Hij hoest van voren. Op die manier wordt langs de weg van een raadselachtige omkering van een bekende metafoor de pretentie van hoogdravende dichters belachelijk gemaakt. Want was is het verschil? In beide gevallen worden vergelijkingen gemaakt die aangeven dat van werkelijk dichten geen sprake kan zijn, immers de *inspiratie* bestaat bij zulke ‘dichters’ slechts uit *expiratie*, en je moet wel erg onnozel zijn wanneer je meent dat ‘van voren’ in dit opzicht staat tegenover ‘van achteren’. Bij Bredero maakt dat in ieder geval niets uit. Daar worden refreinen niet alleen gescheten maar ook gesnoten: ‘Hy kackt Rondeelen, hy snuyt Refereynen’, staat in een aan hem toegeschreven tekst, terwijl ook in zijn *Stommen Ridder* rederijksactiviteiten op deze wijze zeer uitvoerig benoemd worden (*Werken*, ed. 1890, III, 143; *Stommen Ridder*, ed. 1973, 132). Het is niet toevallig dat ook Rabelais, evenzeer uitvoerig puttend uit een middeleeuwse volkskultuur, deze metaforiek hanteert, bij voorbeeld in een gesprek tussen de jonge Gargantua en zijn vader waar rijmarbeid beurtelings met van achteren en van voren hoesten vergeleken wordt.

Maar de beste aanwijzing voor deze raadselachtige metaforiek ter bespotting van arrogante dichters in het kader van het middeleeuwse volksfeest verschaft een veel oudere tekst, bewaard in een handschrift van omstreeks 1325. Het is een dramatische monoloog, met de titel *dit es de frenesie* (C. Kruyskamp, *Mnl. boerden*, 1957, nr. 16). De acteur stelt een verlopen student voor, die zich te Parijs bevindt in bed bij een hoer. Hij presenteert zich niettemin aan het publiek als een geleerd dichter, waarbij zijn openingswoorden aan één stuk door de beginformules van zulke echte dichters in feite bespotten:

Het dicht al dat lepel lect.
 Waendi dat ic ben vergeet
 dat ic oec niet dichte ende make
 des nachts als ic niet en vake?
 Menichgen als hi slaept
 sijn ers herde wide gaept
 ende blaest alse ene bosine

Denken jullie nu, gaat de verlopen klerk verder, dat ik zo gek ben dat ik geen gedichten zou kunnen maken 's nachts, als ik tenminste niet slaperig wordt? Hiermee drijft hij de spot met een wel zeer veelvuldig gehanteerde beginformule, het beroep op de enorme inspanning die het dichtwerk gekost heeft. En dan gaat hij onmiddellijk over op een korte aanduiding van wat veel mensen 's nachts tijdens hun slaap

doen: ze sperren hun aars open, en laten winden als bazuinstoten. Hiermee heeft hij een verband gelegd tussen zijn eigen dichtersarbeid des nachts en de winderigheid van het merendeel der mensheid op datzelfde tijdstip. Zijn inspiratie presenteert hij als in schril contrast met hun éxpiratie, maar de quasi-verhevenheid van zijn dichterschap wordt daarmee alleen nog maar belachelijker. Dat wijst het verdere verloop van de tekst ook uit, wanneer hij een oude, verlopen student blijkt te zijn die ook in andere opzichten tot niets meer in staat is.

Dichten is een serieuze zaak en dat dient de opkomende burger terdege te beseffen. Ze mogen denken dat ze alles kunnen, maar dan moeten ze goed weten dat ze in dit opzicht niet meer dan broekhoesters zijn. Die redenering grijpt de auteur van *BS* aan bij de gelegenheid van de dagen waarin alles omgekeerd wordt, om tijdelijk te ontspannen maar ook om de gedragsregels in zich veranderende omstandigheden te testen. Hij presenteert zich of laat zich presenteren als een alternatieve achterhoester: hij hoest van voren. En zijn tijdelijke onderdanen mogen raden wat hij daarmee bedoelt.

gilden van de blauwe schuit te antwerpen en te Brabant?

In het kader van het slotprotocol wordt verwezen naar een gilde van de Blauwe Schuit te Antwerpen, dat al veel langer zou bestaan dan een overeenkomstig gilde in Brabant. Alleen ontbreken te Antwerpen tot nu toe statuten, vandaar dat ze bij deze gegeven worden. Zoals langzamerhand duidelijk mag zijn, is er geen enkele aanleiding om deze mededelingen voor waar aan te nemen. De verwijzing naar het oudere materiaal (inklusief de vermelding van verdwenen dokumenten) behoort op zichzelf al tot de in details doorgevoerde statuten parodie in *BS*. Een gilde van de Blauwe Schuit is een gelegenheidsverbeelding ter gelegenheid van de stedelijke vastelavondviering, waarbij de feestvierders zich tijdelijk gedragen als de in *BS* opgeroepen en gewenste leden. Maar in werkelijkheid behoren ze tot de gezeten burgerij, die aldus in een feestritueel met wortels in Germaanse en Klassieke Oudheid angsten bezweert en regels opstelt en test voor een eigen moraal in opbouw.

In die zin treffen we deze verbeelding herhaaldelijk aan in de 15de en de 16de eeuw. Wanneer 'Blauwe Schuit' wordt gehanteerd als bijnaam of huisnaam, dan drukt dat een kwalifikatie uit in negatieve of animerende zin ten aanzien van zulke personen of huizen (meest herbergen). In Nijmegen en Bergen-op-Zoom komen posten voor in

de stadsrekeningen, waaruit blijkt dat een blauwe schuit werd gebruikt om met vastelavond door de straten rond te trekken. Dat sluit aan bij de rekonstruktie waartoe *BS* uitnodigt: als repertoire voor de vastelavondviering (waarschijnlijk die te Antwerpen in de 15de eeuw) valt *BS* alleen te begrijpen als een spotmandement dat door de feestaanvoerder vanaf een blauwe schuit op wielen werd voorgedragen. En vermomd als de door hem geïnviteerde standen stappen zijn medeburgers één voor één in.

Literatuuropgave

Algemeen

Aan het verschijnsel van het gilde van de Blauwe Schuit is een uitvoerige studie gewijd door H. Pleij, onder de titel: *Het gilde van de Blauwe Schuit; literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1979).

Veel punten uit inleiding en kommentaar komen daarin uitvoerig aan de orde, met uitgebreide literatuurverwijzingen. Daarnaast wordt een goede entree tot verder literair-historisch onderzoek gegeven door A.M.J. van Buuren e.a., *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord; een eerste handleiding tot systematisch-bibliografisch onderzoek op het gebied van de Nederlandse letterkunde* (1977).

Bij I

Een nuttige introductie op het editeren van en kommentaar geven bij een middelnederlandse tekst geeft *Truwanten; een toneeltekst uit Handschrift-Van Hulthem, uitgeg. en toegel. door een werkgroep van Brusselse en Utrechtse Neerlandici* (1978). Op de eerste uitgave (1976) kwam een reactie van H. Pleij, 'Hoe interpreteer je een middelnederlandse tekst?', in: *Spektator* 6 (1976/7), 337-49. Daarin wordt vooral ingegaan op de problemen rond doelstelling en methode. Voorbeelden van een geïntegreerde behandeling van literatuur en maatschappij in de middeleeuwen zijn E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (1949); A. Hauser, *The social history of art* (1951), Ned. vertaling *Van grotschildering tot film beeld* (1957); apart verscheen in 1959 hieruit als Aula-boek *Sociale geschiedenis van de kunst in middeleeuwen en renaissance*. Verder kan nog gewezen worden op W.P. Gerritsen, 'Het beeld van de feodaliteit en ridderschap in middeleeuwse literatuur', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 89(1974), 241-61; H. Pleij, 'De sociale functie van humor en trivialiteit op het rederijkerstoneel', in: *Spektator* 5 (1975/6), 108-27 (herdrukt in *Jaarboek De Fonteyne* 25, 1975, 75-103).

Een inspirerende opening op de vraag naar de zin van de bestudering van het verleden geeft E.H. Carr, *What is history?* (1961), grotendeels terug te vinden bij G. Harmsen, *Inleiding tot de geschiedenis* (1968). Over de betekenis van de literatuurstudie daarbij geven de lezingen in *The politics of literature; dissenting essays on the teaching of English*, ed. by L. Kampf and P. Lauter (1973) uitdagende suggesties. Een overzicht van de literatuur-sociologische benaderingswijzen vanaf de 19de eeuw geeft B. Brouwers, *Literatuur en revolutie; deel I: inleiding tot de literatuursociologie* (1971).

Bij II

Nog steeds is het standaardwerk over kerkelijk en wereldlijk zottenfeest E.K. Chambers, *The medieval stage*, 2 vols. (1903, repr. 1967). De vastelavondviering

wordt vooral vanuit de Germaanse wortels behandeld door A.P. van Gilst, *Vastelavond en carnaval; de geschiedenis van een volksfeest* (1974). Alle denkbare aspecten aan herkomst en betekenis daarvan komen aan de orde in de studies in *Fasnacht; Beiträge der Tübinger Arbeitskreises für Fasnachtsforschung; Volksleben* 6 (1964). Meer in het bijzonder over het thema van de strijd daarbij (tussen zomer en winter en tussen carnaval en Vasten) handelen W. Liungman, *Der Kampf zwischen Sommer und Winter* (1941) en H. Swarzensky, 'The battle between carnival and lent', in: *Bulletin of the Museum of Fine Arts* 49 (1951), nr. 2, 2-11. *La Bataille de Caresme et Charnage*, ed. crit. avec introd. et gloss. par G. Lozinski (1933) geeft veel literatuurverwijzingen. Geconcentreerd op de stedelijke praktijken in de late middeleeuwen is het rijk gedocumenteerde artikel van M. Grinberg, 'Carnaval et société urbaine XIVe-XVIe siècle: le royaume dans la ville' in: *Ethnologie française* 4 (1974) 215-44. Van belang zijn ook de studies van E. Catholy, *Das Fastnachtspiel des Spätmittelalters; Gestalt und Funktion* (1961), en J. Lefebvre, *Les fols et la folie; étude sur les genres du comique et de la création littéraire en Allemagne pendant la Renaissance* (1968); beiden gaan uit van de Duitse vastelavondspelen. Een meer algemene schets over volksfeesten in de Nederlanden probeert H. Pleij te geven, 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen', in: *De Revisor* 3 (1976), nr. 6, 52-63 en 4 (1977), nr. 1, 34-41.

Vooruitgaande van Rabelais leverde M. Bakhtine baanbrekend werk over de middeleeuwse lach- en spotcultuur: *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*; trad. du Russe par A. Robel (1970), en M. Bachtin, *Literatur und Karneval; zur Romantheorie und Lachkultur*; aus dem Russischen übers. und mit einem Nachw. von A. Kaempfe (1969). Gegevens over de jongelingen-charivari zijn uitvoerig in kaart gebracht door N.Z. Davis, 'The reasons of misrule: youth groups and charivaris in 16th-century France', in: *Past and Present* nr. 50 (1971), 41-75 (herdrukt in id., *Society and culture in early modern France*, 1975). Een belangrijk hulpmiddel om te zoeken naar gegevens over lokale vastelavondvieringen in de Nederlanden wordt gevormd door de *Nederlandse volkskundige bibliografie; systematische registers op tijdschriften, reekswerken en gelegheidsuitgaven* (sinds 1964 zijn 27 delen verschenen).

Over de in dit hoofdstuk vermelde Nederlandse gegevens zie verder H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit* (1979), hfdst. II.

Bij III

Over de Latijnse satiren die zich vaak van spotmandement en spotorde bedienen zie H. Schüppert, *Kirchenkritik in der lateinischen Lyrik des 12. und 13. Jahrhunderts* (1972), en P. Lehmann, *Die Parodie im Mittelalter* (1963).

Een rijk gedocumenteerde studie over Franse spelvormen tot in de 16e eeuw, behorend bij het volksfeest, is die van J.C. Aubailly, *Le monologue, le dialogue et la sottie; essai sur quelques genres dramatiques de la fin du moyen âge et du début du XVIe siècle* (1976). Een samenvattende studie over het spotsermoen geeft S.L. Gilman, *The*

parodic sermon in European perspective; aspects of liturgical parody from the middle ages to the twentieth century (1974). De spotprognosticatie komt aan de orde in F. Rabelais, *Pantagruéline prognostication pour l'an 1533*; textes ét., avec intr., comm., app. et gloss. par M.A.

Screech (1974). Een editie van de Nederlandse spotpronosticaties uit de 16de eeuw is ter perse: *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest; zeven 16de-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen*, uitgeg. met inl. en komm. door H. van Kampen e.a. (1979).

Verwijzingen naar en behandeling van het overige Nederlandse materiaal is te vinden in H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit* (1979), hfdst. III. Apart vermeld kan worden dat Nederlandse vastelavondspelen geregistreerd staan bij W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijersdrama, 1500 - ca. 1620* (1968), onder 1 E 1, 1 H 2, 1 N 8, 1 OG 12, 1 R 4, 7 20, terwijl de nrs. 1 OA 1, 1 OF 2, 1 OI 13, 1 OI 23 en 1 S 6 spotmandementen bevatten. Daarnaast geeft de bundel *Veelderhande geneuchlijke dichten, tafelspelen ende refereynen*, opn. uitgeg. vanwege de Mij. der Ned. Letterk. te Leiden (1899, repr. 1971), verschillende teksten met kenmerken van spotmandement en spotorde. Veel van de Nederlandse 'volksfeest'-teksten zijn niet uitgegeven; fotokopieën zijn aanwezig in het archief van het project rond laatmiddeleeuwse volks- en triviaalliteratuur aan het Instituut voor Neerlandistiek te Amsterdam.

Bij IV

Een zeer grondige studie over standenideologie en standenliteratuur, helaas verspreid over drie tijdschriftartikelen en nog niet voltooid, is van W. Heinemann, 'Zur Ständedidaxe in der Deutschen Literatur des 13.-15. Jahrhunderts', in: *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur* 88 (1967), 1-90; 89 (1967), 290-403; 92 (1970), 388-437. Daaraan vooraf ging een samenvatting: 'Zum Gradualismus in der Deutschen Literatur des 13. bis 15. Jahrhunderts', in: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz Arendt-Universität Greifswald* 15 (1966), 571-6.

De enige monografie over de Europese standenliteratuur van de middeleeuwen is die van R. Mohl, *The three estates in medieval and renaissance literature* (1933, repr. 1962). Al geeft deze studie veel materiaal, zelfs uit de Nederlanden (Jan van Boendale!), de opzet is erg rommelig en heeft als groot bezwaar dat steeds Engelse teksten als uitgangspunt zijn gekozen, terwijl de traditie daar vrijwel nooit begint. Een aardige introductie op dit probleemveld wordt verder gegeven in de drie gebundelde lezingen van F. Tupper, *Types of society in medieval literature* (1926, repr. 1968), en in H. Rosenfeld, 'Die Entwicklung der Ständesatire im Mittelalter', in: *Zeitschr. für deutsche Philologie* 71 (1952), 196-207. J. Mann, *Chaucer and medieval estates satire* (1973) geeft eveneens een goede inleiding op de standensatire bij haar behandeling van deze traditie in Chaucers *Prologue*.

Over de standenopbouw van de middeleeuwse maatschappij in politieke en staatkundige zin kan verwezen worden naar de grote handboeken, te vinden via J.M. Romein en J. Kaak, *Apparaat voor de studie der geschiedenis* (1976). Voor de opkomst van een burgermoraal kan in het bijzonder gewezen worden op J.R. Hale, *Renaissance Europe, 1480-1520* (1971); F. Steinbach, 'Geburtsstand, Berufsstand und Leistungsgemeinschaft; Studien zur Geschichte des Bürgertums',

in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 14 (1949), 35-96; F.J.H.M. van der Ven, *Geschiedenis van de arbeid, deel II* (1967). In verband met de litera-

tuur van de 15de en 16de eeuw wordt dit aan de orde gesteld door B. Könneker, *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus; Brant-Murner-Erasmus* (1966), en door H. Rosenfeld, 'Brant's Narrenschiff und seine Stellung in der Publizistik und zur Gesellschaft', in: *Festschrift für H. Widmann zum 65. Geburtstag* (1974), 230-45.

Voor Nederlandse standenteksten komt de gehele moraliserend-didaktische literatuur in aanmerking, vanaf Jacob van Maerlant tot ver in de 16de eeuw. Een eerste oriëntatie over encyclopedische werken, zonden- en biechtboeken kan men zich verschaffen met behulp van G. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, deel I (1970). Een meer systematische speurtocht moet geschieden aan de hand van L.D. Petit, *Bibliographie der middelnederlandsche taal- en letterkunde*, 2 dln. (1888/1910), en J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1972). Verder wijst het *Ganzenbord* (zie onder Algemeen) de weg. In het algemeen kan geattendeerd worden op het werk van Jacob van Maerlant, Jan van Boendale, Jan de Weert, Willem van Hildegaersberch en Anthonis de Roovere, alsook op het *Scaecspel*, de *Dietsche Doctrinale*, het *Boec van der Wraken*, de *Spiegel der sonden* en *Des coninx summe*.

Meer informatie over de Nederlandse standenliteratuur, in het bijzonder over de ironische standensatire, geeft H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit* (1979), hfdst. IV.

Bij V

Deel X (*Bouwstoffen*) van het *Middelnederlandsch Woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam (1885/1952) geeft veel informatie over middelnederlandse handschriften, alsook de tentoonstellingscatalogus van J. Deschamps uit 1972 (zie onder IV), al komt ons handschrift in dit laatste werk niet voor. Verwijs geeft voor zijn tijd een uitvoerige beschrijving van het handschrift, als inleiding op de uitgave van de inhoud: *Van vrouwen ende van minne; middelnederlandsche gedichten uit de XIVde en XVde eeuw*, uitgeg. door E. Verwijs (1871). Een aantal aspecten van het handschrift, zoals de taal, de afbrekingen en de datering, worden aan de orde gesteld in *Van der feesten een proper dinc*, uitgeg. door een werkgroep van Groningse Neerlandici (1972). De scepsis over de mogelijkheid tot datering door middel van watermerken wordt samenvattend behandeld door Curt F. Bühler, 'Last words on watermarks', in: *The papers of the bibliographical society of America* 67 (1973), 1-16.

Editie en besprekingen van *BS* zijn te vinden via Petits bibliografie (zie onder IV). D.Th. Enklaar bundelde in 1937 een drietal artikelen, waaronder één over *BS*, onder de titel *Varende Luyden*; een licht gewijzigde herdruk verscheen in 1956 (repr. 1975). Zarnckes monumentale editie van Brants *Narrenschiff* dateert van 1854 (repr. 1973).

Over de verspreiding en overlevering van middelnederlandse handschriften met een literaire inhoud zie in het algemeen P.F.J. Obbema, 'De overlevering van de

middel nederlandse letterkunde', in: *Literatuur en samenleving in de middeleeuwen* (1976), 101-17. Codicologische (handschriftkundige) problematiek

komt aan de orde in de rubriek 'Codicologie en filologie' van W.Gs. Hellinga en P.J. Vermeeren in de jaargangen 5 tot en met 10 (1961/7) van *Spiegel der Letteren*.

Over het navolgen van een riddercultuur in de stad zie A. Hauser, *Sociale geschiedenis van de kunst in middeleeuwen en renaissance* (1959), en H. Pleij, 'Is de laatmiddeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?', in: *Populaire literatuur* (1974), 34-106.

Een indrukwekkend artikel over het schip van boete in de middeleeuwen schreef D. Schmidtke, 'Geistliche Schifffahrt; zum Thema des Schiffes der Busse im Spätmittelalter', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 91 (1969), 357-85; 92 (1970), 115-77. Plaatsen in de middelnederlandse literatuur vindt men via het *Middelnederlandsch woordenboek* via allerlei trefwoorden die met *schip(breuk)* samenhangen. Met betrekking tot Bosch' *Narrenschuit* geeft H. Adhémar, *Le Musée National du Louvre, I. Les primitifs Flamands* (1962), 20-32, een overzicht van de bestaande literatuur. De rondtrekkende wevers in het Luikse worden behandeld door P. Bonenfant, 'L'épisode de la Nef des Tisserands de 1135', in: *Mélanges F. Rousseau* (1958), 99-109. Meer gegevens ten slotte nog over het schip bij H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit* (1979), hfdst. V.

Bij VII

Bij woordverklaring en kommentaar is uitvoerig gebruik gemaakt van *Middelnederlandsch woordenboek* en het *Woordenboek der Nederlandse Taal*, alsook van J.J. Mak, *Rhetoricaal glossarium* (1959).

De statutenparodie laat zich het best beoordelen met behulp van informatie over de opbouw van de oorkonde, bij P.A. Henderikx, *Syllabus bij de lessen oorkondenleer* (1971), en J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, 2 dln. (1971).

Over de standen afzonderlijk in de middeleeuwen kan men, naast de suggesties onder IV, informatie en verwijzingen vinden in *Flandria Nostra*, 5 delen (1957/ 60), in het juist verschenen deel VI van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden; sociaal-economische geschiedenis 1490-1580* (1979), en de tentoonstellingscatalogus van S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht, 1559-1609* (1979). Ook J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen* (1952) blijft van belang. Het 'armoede'-nummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (88, 1975, nr. 4) geeft ruim inzicht in de positie van de onderste lagen van de maatschappij in de late middeleeuwen. Overzichten van de situatie in de steden zijn te vinden in W. Jappe Alberts, *De middeleeuwse stad* (1968), D.M. Nicholas, *Stad en platteland in de middeleeuwen* (1971), en in J.A. van Houtte, *Essays on medieval and early modern economy and society* (1977).

Een uitgangspunt voor gegevens over de literaire traditie in de presentatie der standen afzonderlijk vormt J. Mann, *Chaucer and medieval estates satire* (1973). Nederlands materiaal is moeilijk systematisch te vinden; gebrekkige hulpmidde-

len zijn P.H. van Moerkerken, *De satire in de Nederlandsche kunst der middeleeuwen* (1904), en F. de Potter, 'De zeden en gebruiken van ons volk in de XIIIde en XIVde eeuw volgens de gedichten van dien tijd', in: *De Vlaamsche Kunstbode* 19 (1889), 312-28, 365-76, 411-32, 500-16; 20 (1890), 24-30, 67-74, 115-21. Men moet zelf gaan zoeken in het tekstenbestand, dat bij IV gesuggereerd werd; een hulpmiddel daarbij kunnen de grote woordenboeken zijn (zie boven), door ze als motieven-index te hanteren. Veel materiaal rond de standen in BS is verzameld in H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit* (1979), hfdst. V.

In het bijzonder over vrouwen kan men terecht bij J.M. Ferrante, *Woman as image in medieval literature; from the 12th century to Dante* (1975), en bij E. Power, *Medieval women* (1975). Speciaal de positie van oudere vrouwen in de late middeleeuwen krijgt de aandacht bij L. Dresen-Coenders, 'Machtige grootmoeder, duivelse heks; speurtocht naar de samenhang tussen heksenvervolging en de verering van de grote moeder Anna op de drempel van de nieuwe tijd', in: *Jeugd en samenleving* 5 (1975), 213-47 (herdrukt in *Vrouw man kind; lijnen van vroeger naar nu*, 1978). Hierover ook H. Pleij, 'Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen', in: *De Revisor* 4 (1977), nr. 6, 38-42.

Jongelingen in literatuur en beeldende kunst van de late middeleeuwen zijn uitvoerig aan de orde gesteld door J.F.M. Kat, *De Verloren Zoon als letterkundig motief* (1952), en K. Renger, *Lockere Gesellschaft; zur Ikonographie des Verloren Sohnes und von Wirtshaus in der Niederländischen Malerei* (1970).

De voorstelling van buitenmaatschappelijken is even leesbaar als betwistbaar, maar met veel materiaal, gepresenteerd door D.Th. Enklaar, *Varende luyden; studiën over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden* (1956, repr. 1975), en *Uit Uilenspiegel's kring* (1940). De bijdrage der speellieden wordt vanuit rechtshistorische hoek zorgvuldig behandeld in J.E. Spruit, *Van vedelaars, trommers en pijpers* (1969). In het buitenland is van belang J. Bolte, *Fahrende Leute in der Literatur des 15. und 16. Jahrhunderts* (1928), M. Bechthum, *Beweggründe und Bedeutung des Vagantentums in der lateinischen Kirche des Mittelalters* (1941), W. Salmen, *Der fahrende Musiker im europäischen Mittelalter* (1960), en W. Danckert, *Unehrlche Leute; die verfemten Berufe* (1963).

Een entree tot rechtshistorische aspecten van de criminaliteit ten slotte nog bij L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht; bijdrage tot de rechts- en cultuur-geschiedenis der Nederlanden* (1947); F. Vanhemelryck, 'Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de XVde eeuw', in: *Verslag tweede colloquium De Brabantse Stad* (1969), 89-114; D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen* (1976).

Index

Abbeyes de la Jeunesse 15-6
Abbot of evyll profytes 78
 adel 52-4,90
 Aernout 25
Alberoyt 70
Al Hoy 63
Allegebrek 17
 ambachtslieden 65-6
 Antonius van Padua 58
Antwerps Liedboek 17, 66-7
 Aristoteles 62

 Bacchus 22,50
Bachelleries 15-6
Baghinen, Van eenre 80
Beatrijs 9
begheven lude 57
beghinen lude 57
 Berghe, Jan van den 22, 77
 bezweren van angsten 19,23,77
 Bierses, Arnold 80
bliven 59
Boec van der loopender practijken 74
Boec van der Wraken 72, 89
boecken 55
 Boethius 75
boeven 56-7
 Bolte, Joh. 33
Boonkens, Vanden 17
Borgheren, Van den 66
 Bosch, Jeroen 29, 37, 90
 Brant, Sebastiaan 30, 32, 69, 89
 Bredero 83
 Breugel 15
 Brusselse zottenfeest 17,21
 buitenmaatschappelijken 23, 25, 26, 30,31,51,68-73,90,91
 burgermoraal 9, 11, 16, 18-9, 25, 29-31, 38, 54, 61, 69, 76
 Bijns Anna 63
 Bijsterveld 19
Carmina Burana 24
 Castelein, Matthijs 20
 charivari 15-7, 19, 26, 38, 54, 65, 87
 Chaucer 58, 88, 90
Cnapen, Van den XII wel dienende 58
 collatieformule 33-4

Commerkerken 19, 77
Conincx Summe, Des 27, 72, 75, 89
Consolatione Philosophiae, De 75
conync van de moren 17
corroboratio 75
Couwenberch 77
Covente, Vanden 25

dante(lorie) 66
datering 11, 36, 76-9
Dene, Edewaerd de 20, 81
Dietsche Doctrinale 53, 89
Doctrinael des tyts 59
Dodes Danz, Des 55
Doesborch, Jan van 80
dood 19, 55
Drincatibus, Sanctus 21
droge jonker 17
Druypneuse 25
duivel 15, 19, 22, 29, 70, 71

Eedt van Meester Oom 21-2
Elckerlijc 9
Enfants-sans-Souci 54
Enklaar, D.Th. 33, 89
entertainer 35, 38
Erlauer Spiel 71
Esels, Vanden .X. 80
extended family 62
Everaert, Cornelis 65

Faux Semblant 58
Feesten, Vander 35, 89
Frenesie, dit es de 83-4

gaepteyle 66
 geestelijkheid 11-4, 22, 24, 54-5, 55-6, 57-9, 62-3
gheldekijn 57
Ghybe 17
 Grooten Hongher 25

handschrift 10, 32-6, 50-1, 63
 Haring, Heilige 21
 hellespelen 22, 78
 Hoedekenskerke 79, 80-1
 Hoffmann von Fallersleben 32, 33
 Hol-kake 25
 hooiwagen 29
 Hopezomer 82
 Horae Belgicae 33
 Hout, Jan van 20
 huwelijk 12, 15, 16, 17, 22, 51, 64-5, 75
Huys der Fortunen, 't 24, 70, 78

intitulatio 50
 ironie 20, 21, 25, 26, 37, 38, 60, 62, 68, 74

Jacob van Maerlant 59, 82 89
 Jacob van Oestvoren 32, 50 81-4
 Jacobus de Cessolis 27, 28
 Jacobus de Voragine 56
 Jan van Boendale 59, 89
 Jan Praet 82
 Jan de Weert 89
 jongelingen 15-7, 22, 51, 52-4, 56-7, 60-1, 76, 91
 Jorys vissop, Sint 63

Kalendae 12
Karel ende Elegast 9
Keikoppen 17
 kerkelijk zottenfeest 11, 12-4, 26, 86-7
 Klipper-tant 25
 kou 15, 19, 23, 77, 78
 kritische editie 10, 86

Langhen Waghen, Van den 67
Laudate 66
Leenhof der Ghilden 22, 77
 lentegebruiken 11, 14-5, 87
 Lucas van Leijden 12, 30
Ludus scaccorum 27, 28
Luttel in de handt 17

Magher van Gecxhuysen, Sinte 25
 Malfus Knollebol 78
 mandement 50, 52, 90
Mandement van Bacchus 22
Mariken van Nieumeghen 51
Middelnederlandsch Woordenboek 33, 89, 90

 nar 15, 30, 31, 36, 38, 69, 87, 89
Narrenschiff 30, 32, 69, 89
Narrenschuit 37, 90
 Niemand, Sint 21
Nieuwe Ordinantien ende Statuten 23,78
 Nigel van Longchamps 24
Nonnentournier, Das 80
 nuclear family 62

 omgekeerde wereld 11, 18, 19, 20, 21, 22, 23-4, 26, 37, 38
 Oomken 17
 Oostpolder 79,80-1
Ordo Vagorum 24
Ordre de bel ayse, l' 24

Passionael 56
 Phyllis 62
 poorters 60-1
Prince damours 17
Prologue 58, 88

 quaet regiment 53

 Rabelais 83-87
Rechte wegh nae 't Gasthuys 69
 recognitio 81
Refereyn-boeck 80
 renteniers 54, 60
 repertoire-handschrift 20, 21, 35, 52
 Reynaert 9
 Reynuyt, Sint 21, 38
 Ringhelant 23, 78
Roman de la Rose 58
 Roovere, Anthonis de 89
 Royghem 19, 77
 Ruym-schotel 25

 Saturnalia 12

Scaecspel, Dat 27, 28, 52, 60, 65, 74, 89
 schuit 9, 37-9, 90
Scijstoele, Dit es van den 21
 Selden-sat 25
 sexfolklore 9, 19, 21, 38, 77, 79-80
 slotprotocol 75
 Snelryem den spreker 82
 Snottolf, Sint 21
somerhuer 66
Sorgheloos 61
Speculum stultorum 24
spelen 56-7
Spiegel der Sonden 30, 89
 spotautoriteit 12, 13-4, 17, 19, 21, 22, 23, 35, 50-1, 52, 75, 76
spotgilde 9-10, 19, 23-5, 31, 50, 84-5, 87
 spotmandement 10, 21-3, 50, 52, 87, 90
 spotprognosticatie 20, 78, 87-8
 spotsermoen 20-1, 87
Sproke, Een 71
 standen 10, 26-31, 37, 88-9, 90-1
 standensatire 27-9, 30-1, 38, 54, 61
 steekspel 15, 77, 79-80
Stommen Ridder 83
 strontfolklore 9, 21, 77
Strijd tussen de Carnaval en de Vasten 15
 Strijd tussen Winter en Zomer 15, 79, 87
 Stijevoort, Jan van 80
sijn 59

 Tacitus 38
Tafelspel van drie personages 22
Testament Rhetoricael 81

 ‘*Ungleiche Liebe*’ 12, 57
 vaganten 24, 91
 varende luyden 39, 89, 90
 vastelavond 9, 11-9, 22, 25, 26, 35, 38, 87
Veelderhande geneuchlycke dichten 25, 67, 88
 ventielfunctie 18
vercruden 59
verleghe 66
 verloren kinderen 26, 52-3, 53-4, 60
 Verloren Zoon 61, 91
vertruden 59
 Verwijs, Eelco 33, 52, 55, 57, 59, 74
voecken 55
voert 51-2

vrou vuyle 66
Vrouwen ende van minne, Van 33, 89
Vult, Lambert de 22
Vreugdegaer 82
vrouwen 55, 61-5, 91
Vrouwentroest 82
vruchtbaarheidsrituelen 14-5, 16, 18

wagen 38
watermerk 36, 89
wilde manieren 51
Willem van Hildegarsberch 29, 56, 89
Willem van der Tanerijen 74
wittebroodskinderen 51, 56, 60-1
Woekenaer, Van den 29
Wyn, Hendrik van 32
wijsheid 31, 38, 67-8, 69

Ypocrita 58

Zacher, Julius 32
Zarncke, Friedrich 32
Zeldenrijc 17
zothed 16, 19, 25, 30, 37-8, 67-8, 87, 89
Zwaan, J.A. de 36